НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 2 (12)

м. Київ
2016

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (12) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2016. – 124 с.

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,
І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),
В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол №5 від 30.06.2016 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 8 від 05.07. 2016 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ **5**

Ірина ВАСИЛЬЄВА, Наталія ГАМАРНИК
ПЕРШІ СТО ДНІВ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ЛИСТАХ,
ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ І СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ
(з фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні) 5

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО **14**

Олександр БІЛОУС
ПАРТИЗАНСЬКІ ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(1941 – 1944 рр.): КОРОТКИЙ ДИСКУРС ДЖЕРЕЛ 14

Віталій ГЕДЗ
ТОПОНІМІКА КИЇВСЬКИХ ВУЛИЦЬ ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
1941 – 1943 рр. В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 26

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ
ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ **34**

Юрій БІЛАЙ
КОНТРРОЗВІДКА ТА ДЕРЖАВНА ВАРТА БІЛОГО РУХУ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918 – 1920 рр.) 34

Андрій ЛИСЕНКО
УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. 44

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ **53**

Юрій СКРИПНИЧЕНКО
НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА ГРАБУВАННЯ І НАСИЛЬСТВА –
НАЙКОРОТШИЙ ШЛЯХ ПРИМУСУ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ
ДО РІЗНОМАНІТНИХ РОБІТ 53

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА **64**

Володимир ЯХНІВСЬКИЙ
РАДЯНСЬКІ НАГОРОДНІ РЕЛЯЦІЇ 1941 – 1945 рр.
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО В ПОШУКОВІЙ РОБОТІ 64

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ВИНАХОДІВ **72**

Тетяна ЮРОВА
БРОНЕЖИЛЕТИ ТА РОЗВАНТАЖУВАЛЬНІ СИСТЕМИ В БОЙОВОМУ ЕКІПІРУВАННІ СОЛДАТА АРМІЇ ОБОРОНИ ІЗРАЇЛЮ XX – XXI ст. 72

НАУКА В МУЗЕЇ **86**

Тетяна ПШЕНИЧНА
НЕЗНАЙДЕНІ, НЕВІДОМІ, НЕВРАХОВАНІ… 86

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ **103**

Віра ФОМІНА
ЗАЛ ПАМ'ЯТІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ФОРМА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ 103

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАПОВІДНИКІВ **111**

Тетяна ФЕДОРОВА
ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ДЕРЖАВНИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ В УКРАЇНІ (1918 – 2013) 111

НАШІ АВТОРИ **122**

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

УДК 355.48(430:47)"1941*06/*09"+069.8(093.3)

© Ірина ВАСИЛЬЄВА, Наталія ГАМАРНИК

ПЕРШІ СТО ДНІВ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ЛИСТАХ, ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ І СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ (з фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні)

Досліджуються щоденникові записи, листи та спогади очевидців перших ста днів німецько-радянської війни, які зберігаються у фондовій колекції музею. Як історичне джерело вони відтворюють трагічну сторінку історії Другої світової війни.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, 1941 рік, щоденник, лист, спогади, Південно-Західний фронт, відступ, оточення, полон.*

Німецько-радянська війна тривала майже чотири роки, 1 428 днів і ночей. Відновлюючи день за днем події тих буремних літ, науковці в своїх дослідженнях спираються як на документи військових архівів (директиви й розпорядження командування, донесення з місць боїв тощо), так і на особисті документи учасників війни (щоденники, нотатки, фронтові листи). Ще одним джерелом є спогади, записані в повоєнні роки. Їхня цінність зростає прямо пропорційно з наближенням у часі до згадуваних подій.

Епістолярний фонд у колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні налічує близько 8,5 тис. одиниць. Майже 2 тис. з них датовані другою половиною 1941 р. Вони різні: одні докладні, написані в перерві між боями, а можливо, у госпіталі на спеціальних поштових чи художніх бланках, інші на кілька рядків, накидані нашвидкуруч уламком олівця просто в окопі на пом'ятому клаптику паперу; іноді об'єктивні, правдиві, а частіше написані з оглядкою на цензуру, тому їх треба читати між рядками.

Серед 284 фронтових щоденників, які зберігаються в Музеї, понад 20 документів містять записи про оборонні бої, життя в тилу, занотовані у 41-му році. У них зафіксована хроніка поточних подій, змальовуються певні

історичні епізоди, які супроводжуються коментарями і оцінками свідків та учасників. Тому в певному розумінні ці суто особисті документи набувають статусу документів історичного значення, які є відбитком епохи, її пам'ятками. Спробуємо реконструювати події перших 100 днів протистояння, досліджуючи епістолярну та щоденникову колекції Меморіального комплексу, а також зібрані й записані науковцями Музею спогади ветеранів, які складають усну історію минулої війни.

Її перший день на південно-західному кордоні постає зі спогадів Івана Назаренка з Полтавщини, написаних у 60-х роках XX ст.: «… Я з прикордонником Лебедєвим був на перевірці слідів… Повертаючись до розташування, на підході до воріт ми побачили, що з нашої території йде літак просто на будинок застави. На зенітній наводці стояв мій боєць Ряузов. Я йому, жартома, дав наказ: «По ворожому літаку, в лоб, повний диск. Вогонь!». А він сприйняв це серйозно і наказ виконав. Літак загорівся, перелетів річку Сан (кордон), врізався в пісок і вибухнув. Усе, здається, було б якнайкраще. Перший день війни – і збитий ворожий бомбардувальник. Та ми ще нічого не знали. Зв'язок зі Львовом був перерваний. А тому політрук Рогачов вилетів із чергової частини і приставив мені до скроні пістолета, щоб застрелити. Та підскочив заступник начальника застави лейтенант Рожко, схопив його за руку і відвернув постріл у повітря зі словами: «Ми ще нічого не знаємо, може, це війна, а ти вбиваєш командирів». Повів мене до начальника застави Р.В. Родітелєва. Політрук зателефонував комендантові капітану Іваненку. Той – у прикордонний загін. Звідти бригадний командир наказав вишикувати заставу, а сам виїхав до нас на машині. Родітелєв конем поїхав зустрічати. Коли вони прибули, начальник застави дав мені й Ряузову команду вийти зі строю. Ми «пополотніли».

Із вуст бригадного комісара пролунав «вирок»: «За порушення наказу старшому сержантові Назаренку і єфрейтору Ряузову оголосити сувору догану. За перший збитий ворожий літак – подяку. Ми з Ряузовим тільки переглянулися. Так ми дізналися, що розпочалася війна…» [9].

Сотні кілометрів відділяють від кордону столицю України, але й до Києва війна прийшла вже 22 червня. Цього дня на місто впали перші бомби. Про це свідчить у своєму листі до сина-військовослужбовця київська вчителька Ганна Трухан: «Сьогодні я пережила дуже тяжких декілька секунд – це коли бачила ворожі літаки, що пролітали над нами. Була тривога. Скинули бомби. На Солом'янці були жертви. О дванадцятій годині оголосили про війну з Німеччиною» [13].

Кілька рядків, які відображають події дня, що розділив усе життя плин часу на дві епохи – до війни й після неї. Вони передають атмосферу невизначеності, нерозуміння ситуації, тривоги перед лихом, що насувалося.

Листи з розповідями про перші дні війни свідчать, що Червоній армії та її командному складу знадобився певний час для того, щоб опанувати ситуацію, зібрати сили, набути досвіду ведення боїв. Тяжкі поневіряння тільки що

призваних до лав армії бійців, які були відрізані від своїх, постають з листа до батьків колишнього студента Херсонського сільськогосподарського інституту Костянтина Красноплахтича: «З Херсона я був направлений до Олександрії, але не доїхав і зі станції Апостолове став відходити з товаришами до Дніпра. У Воронцовці потрапив до німців, але втік через Мар'янівське під час бою в м. Гирли і майже вплав подолав Дніпро. Дістався до В. Лепетихи і звідти маршем через Рогачик, Мелітополь, Осипенко, Маріуполь, Таганрог, Ростов, Білу Калитву дістався Дубовки, подолавши понад 1,5 тис. км маршем. Тепер є курсантом і в недалекому майбутньому буду молодшим піхотним командиром», – пише юнак [2].

Йому вторить призваний у перші дні війни Баришівським військкоматом Київської області разом із сином Олександром Григорій Кучер. Із його листів дізнаємося про те, що шлях призовної команди проліг через Яготин, Пирятин, Миргород до Полтави: «…Жив, здоров, у поході до Миргорода…Вобщем, ми йдемо скрізь пішки. Я уже всі ноги порізав сапогами… Пливуть по полтавській дорозі мільйони, а може, й більше…» [3].

Зосередивши основні сили на напрямах головних ударів, гітлерівці клинами входили в розташування радянських військ і, залишаючи їхні окремі частини далеко позаду у кільцях оточень, просувалися вперед. На початок липня 1941 р. вони вже заглибилися на радянську територію в північно-західному напрямі – майже на 500 км, на заході – на 600 км і на південному заході – на 350 км.

«…Колона протиповітряними засобами не забезпечена. Літають безкарно. Організація відступу жахлива, ні переправи, ні шосе не забезпечені…».

«…У зв'язку з пішим переходом бійців – масові випадки потертості ніг – невтягнутість, невміння підготувати ноги, онучі й чоботи…з'являються окремі нездорові настрої…».

«…Частини, як і раніше, відходять. Багато паніки…Радіо не дає нічого втішного…».

«…Дементьєв привіз 400 штук кальсон і шинелей, відібраних у червоноармійців, які міняли ці речі в селах на продукти. Відбилися від своєї частини і «базарять» майно…».

«…Наказано…з кашкетів пошити петлиці всім, хто їх зрізав, і нашити знаки розрізнення…».

«…Становище, як і раніше, неясне: прорив окремих танків приводить до замішання всю армію. На появу поодиноких танків розгортаються дивізії! На середину дня становище похабне: в с. Іллінці, м. Оратів – танки противника, в м. Монастирищі також танки, містечко палає…» – це записи про відступ від кордону 95-го прикордонного загону майора Костянтина Сілуанова [12]. Останній із наведених записів зроблено наприкінці першого місяця війни на Вінниччині.

А так описує у своєму листі до рідних події цього періоду командир 1-го стрілецького полку 99-ї стрілецької дивізії 26-ї армії майор Дмитро

Овчаренко: «…24.06 отримав наказ пішим порядком прибути до району ст. Лепесівка і, долаючи 80 км на добу, я з полком прибув туди 28.06 вранці… Зайняли оборону, окопалися і того ж дня вступили до бою з німцями. Він спрямував 30 танків на мій полк і мотопіхполк, де йому завдали відчутного удару і вивели 20 танків із ладу. Німець відступив, а на ранок 29.06 я з полком був уже оточений, але з боями відійшов на Ямпіль з невеликими втратами» [4].

Оточення … Це тривожне слово з'явилося у фронтовому лексиконі вже в перші дні війни. Трагічну епопею виходу з київського «котла» описує у своїх спогадах колишній ад'ютант командира 478-го гаубичного артполку 171-ї стрілецької дивізії 5-ї армії Південно-Західного фронту лейтенант Михайло Кругликов:

«…Командир полку Гавриков посадив мене і десь з десяток бійців, і ми поїхали шукати можливість переправи через р. Трубіж, яка перешкоджала нашому просуванню на схід… Німці розпочали артобстріл села, і снаряд влучив у мою групу, розірвавши всіх на шматки, а я був важко поранений від голови до п'яток… Мене перевезли до с. Борщі і там поклали в сінях однієї з хат, приміщення були переповнені пораненими…Не пам'ятаю, через скільки днів мого перебування в Борщах прибігли здорові червоноармійці і поволокли поранених на берег річки, готуючи нас до переправи на східний берег р. Трубіж. Поклали рядами, як снопи, поблизу річки, і невеликий майданчик був весь зайнятий лежачими пораненими. Тут же розташувалися й біженці з малими дітьми. Скільки нас там було, я не можу сказати, але, напевне, що сотень п'ять або шість було. Раптом фашисти відкрили мінометний вогонь по цьому «лежбищу». Поранених міни рвали на шматки. Хто міг, почали розповзатися. Жінки здійняли галас. У однієї з них на руках була дитина, яку вразив осколок. Її крик досі стоїть у моїх вухах. Командир, який керував переправою, віддав наказ: усім, хто здоровий, брати поранених і вбрід перетягувати їх на східний берег. Хто переправиться без поранених – буде розстріляний. Якісь солдати схопили мене й потягнули через болото під кулеметним вогнем. Один із них був уражений і впав у воду. Другому стало важко тягти мене і він закричав: «Скинь шинель, вона нас втопить». Шинель на мені була надягнута на один рукав, і я легко від неї звільнився. Перепливши річку, ми опинилися знову в болоті і я почав занурюватися у нього. Боєць витягнув мене, але чоботи залишилися в болоті. На лівому березі річки наприкінці вересня я опинився без пілотки, без шинелі, без чобіт. Мене переправили вранці. За розповідями однополчан, які переправлялися у другій половині дня, вода була рожевою від крові» [8].

А така картинка виходу з оточення під Києвом постає з листа командира 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії Південно-Західного фронту полковника Григорія Ковальова:

«…Цей лист надсилаю не поштою, тому можу написати більше. Я не писав півтора місяця. Цей час надовго запам'ятається. Пам'ятаєш, Нелінько, я майже півтора місяця не писав тобі? Ці півтора місяця залишаться в пам'яті дуже

надовго. Я був у тилу в німців з 17 по 30 вересня, із 15 солдатами проривався до своїх. Ішов німецькими тилами. Доводилося по 5 діб нічого не їсти. А взагалі, харчуватися тим, від чого і кролик здох би. Уся моя десантна бригада вийшла з німецького тилу, але маленькими групами – великими було неможливо. Довелося багато пережити. Один раз 36 годин стояв у болоті майже до пояса у воді, а ти знаєш, що кінець вересня був дуже холодний. Навіть заморозки були…» [1].

Оточенці робили відчайдушні спроби прорвати кільце, але далеко не всім пощастило. Доля тих, хто не зміг вирватися до своїх, хто потрапив у полон, була окреслена наказом Ставки ВГК Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р. [6]. Усі вони носили тавро зрадника.

Ось як згадує одного з таких «зрадників», бранця Уманської ями, жителька с. Винарівка Ставищенського району Київської області Надія Житкова:

«…В Умані була яма і там були плєнні. 2 тисячі туди загнали наших солдатів. І наш плєнний Федька підняв хлопців. Це дуже інтересна історія! Скажу звідки він: Воронезька область, Павловський район, село Русская Буйволка… І цей Федька (він вже грамотний був тоді – закінчив академію!) сказав хлопцям: «Підніміть мені дроти, і поки німець заснув, я вилізу». І він виліз із тої ями в Умані. Їх троє було. А потім вони прилізли в наше село, а Федька – до нас у хату. У нього така рана була – не передати!.. Воші, рани кругом! Він рік не вставав потім з ліжка, цей Федька Старков… А мама видоють молоко останнє з корови і йому – жаліли його. І він у нас три роки був: ми його і в піч сунули, і в ліс бігав, скрізь. Так рятувався. І мама моя його врятували. Тоді вже як зайшла 44-та армія, то його взяли навчати хлопців. Коли закінчилася війна, він поїхав до себе додому і його поставили директором школи, потім одружився, нажив троє дітей, і він до нас їздив – жодного року не минув! А коли мама поїхали до нього, він зібрав усіх учителів, розказав все, і всі впали їй у ноги, за те, що мама врятували його. «Є мама, яка родила мене, а це мама, яка мене врятувала», – сказав Федька» [7].

Війна внесла свої зловісні корективи і в життя цивільного населення. Ворожі бомбардування, самовіддана, іноді за межею людських можливостей робота на потреби фронту, мізерна продовольча пайка воєнного часу, принизливе, рабське існування на окупованій території і постійна тривога за близьких, призваних до армії. Багатьом довелося залишити рідні місця, коли наблизився фронт, і йти в безкраїй юрбі біженців на схід. Саме про такий нелегкий шлях, як виявилося, в небуття, писали в своєму листі до старшини 2-ї статті Івана Поповенка, який служив на катері СК-14 Чорноморського флоту, його батьки: «Якщо ти ще живий, Ванічка, рідний наш, ми 12.08. виїхали з дому. Живемо поки у Таврії, с. Рибаче. Якщо неможливо буде повернутися додому, то будемо йти на Крим. Я пишу коротко. Ми поки що всі разом, всі троє… Я надіюся таки тебе побачити… Будемо чекати, тільки б побачитися з тобою, рідний наш» [5]. Іван Поповенко брав участь в обороні та визволенні Миколаєва, Очакова, Одеси

й Севастополя. Був поранений, але залишився живим. А ось цей лист від батьків виявився останнім. Десь на воєнних дорогах 41-го назавжди загубилися сліди його батьків і сестри.

Моральний стан тих, хто залишився на окупованій території, передає запис зі щоденника Ганни Падун-Лук'янової, зроблений 18 вересня 1941 р.: «Ось вони і йдуть. Вони дуже повільно йдуть. Сірі, в пилюці, всякого роду наші радянські війська. А ми так були впевнені, що вони будуть і далі захищати Київ. У Києві барикади з мішків із піском, їжаки, протитанкові рови, доти в магазинах. Що ж це? Серце моє розривається від болю. Я все йду їм, нашим військам, назустріч. Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться. Вони йдуть по бульвару від Святошина. Очі їх відсутні, вони дивляться всередину себе. Що вони бачать там? Я сідаю на лавочку на бульварі і гірко, навзрид плачу – відходить з ними життя!» [11].

За перші сто днів війни противнику вдалося захопити більшу частину України. Наприкінці вересня 1941 р. бої точилися вже на теренах Сумської, Полтавської та Харківської областей. На півдні відчайдушний спротив чинили захисники Одеси. Відступаючи з боями, оборонці виснажували сили противника, вигравали дорогоцінний час, який був потрібен для мобілізації військових та економічних ресурсів країни на відсіч ворогу.

Незчисленна кількість боїв, кожен із яких для когось став останнім. Про них рідко писали в листах, остерігаючись цензури або через небажання зайвий раз хвилювати рідних. Не завжди була можливість занотувати обставини бою в щоденнику, ведення яких не заохочувалося в армії. Але солдатська пам'ять зберігала ці бойові епізоди, і вже в повоєнні роки ті, хто залишився живим, записали ці нехитрі солдатські мемуари чи надиктували журналістам або дослідникам. Так вони дійшли до нашого часу. Із значної кількості таких документів, які зберігаються у фондах музею, виберемо один. Про малодосліджені події, що відбувалися у вересні 41-го під Оржицею на Полтавщині, через сімнадцять років по тому розповів у своєму листі до відомого письменника-журналіста Сергія Смирнова капітан запасу Микола Юсим: «…Розпочався потужний артилерійський обстріл і бомбардування Оржиці. Вибухали й наші боєприпаси. Оржиця перетворилася на острів, що коливався… горіли машини, підводи, вибухали боєприпаси, бочки з бензином, горіли вбиті і важкопоранені, які самі не могли відповзти в безпечне місце. На крики і стогони ми пробиралися крізь вогонь і дим… знаходили поранених, переносили їх… до обриву, де повітря було чистіше й дихалося легше…

В окопах і воронках уздовж крутого правого берега річки Оржиця… знаходилися поранені, геть усі – в ноги. Дехто з них мав також поранення рук, тулуба, голови. Усі ці поранені й були якраз тими справжніми захисниками Оржиці, яких німці в листівках називали «безногими озвірілими азіатами…». Більшість поранених була перев'язана шматками спідньої білизни, гімнастерками, ганчірками, обмотками. Поранених було десь близько 50–70 чоловік…

Виснажені, без води та їжі, без медичної допомоги, вони не скаржилися на свою долю, хоча дехто вже смоктав ремені від гвинтівок, тобто дійшов до останньої стадії голоду. Перебуваючи у важкому фізичному стані, – гноїлися рани, у декого черви завелися – вони у першу чергу непокоїлися про боєприпаси… Берег був крутий і високий, і з чиєїсь легкої руки його стали називати трибуною…

Ряди оборонців рідшали. Там, де ще годину-другу тому назад лежав поранений, з'являлося мертве тіло. Відстань між живими зростала в міру того, як смерть одного за другим забирала захисників Оржиці…

Одного дощового дня гітлерівці відкрили інтенсивний вогонь із танків, мінометів, кулеметів і автоматів. Хвилин через 15–20 показалися й вони самі… Було їх десь чоловік 200…

Коли атаку було відбито, з'явилося декілька німецьких стерв'ятників, які почали обстрілювати берег. Потім прилетіли інші й бомбардували. Від захисників Оржиці залишилися тільки шматки…» [10].

Важко щось додати до цієї солдатської окопної правди про війну.

Джерела та література:

1. *Лист Ковальова Г.А. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-32200. – Л-2651.*
2. *Лист Красноплахтича Б.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209187.– Д-33746.*
3. *Лист Кучера Г.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-222989. – Д-35362.*
4. *Лист Овчаренка Д.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-119541. – Д-19023.*
5. *Лист Поповенка І.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-182845. – Д-25959.*
6. *Наказ Ставки ВГК № 270. // Фонди НМІУДСВ. – КН-4834. – Д-567.*
7. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – науково-експозиційний відділ історії бойових дій (1939–1945 рр.) (далі – НЕВ). – Спогади Житкової Н.С.*
8. *НМІУДСВ. – НЕВ. – Спогади Кругликова М.В.*
9. *НМІУДСВ. – НЕВ. – Спогади Назаренка І.М.*
10. *Спогади Юсима М. Б. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266635. – Д-67587.*
11. *Щоденник Падун-Лук'янової Г.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-212243. –Д-34787.*
12. *Щоденник Сілуанова К.П. – 44 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-30313. – Д-2561.*
13. *Щоденник Трухан Г.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19624. – Д-11390.*

© Ирина ВАСИЛЬЕВА, Наталья ГАМАРНИК

ПЕРВЫЕ СТО ДНЕЙ ГЕРМАНО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ В ПИСЬМАХ, ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ И ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ СОБЫТИЙ (из фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне)

Исследуются дневниковые записи, письма и воспоминания очевидцев первых ста дней германо-советской войны, которые хранятся в фондах музея. Как исторический источник, они воспроизводят трагическую страницу истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, германо-советская война, 1941 год, дневник, письмо, воспоминания, Юго-Западный фронт, отступление, окружение, плен.*

© Iryna VASYLIEVA, Nataliia HAMARNYK

FIRST HUNDRED DAYS OF GERMAN-SOVIET WAR IN LETTERS, DIARIES AND MEMORIES OF PARTICIPANTS OF EVENTS (from fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War)

The diaries, letters and memories of eyewitnesses of the first hundred days of the German-Soviet War stored in the museum's fund collection are researched. As a historical source, they reflect the tragic page of the history of the Second World War.

Epistolary fund in collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War consists of about 8,500 units. Almost 2,000 of them dated to the second half of 1941. Among the 284 of wartime diaries stored in the Museum, more than 20 documents contain records of defensive battles, life in the rear that has been written in 1941. The diaries have the chronicle of current events and portray some historical episodes that are accompanied by commentary and assessments of witnesses and participants. Therefore, these seemingly purely personal documents acquire the status of documents of historical importance.

The analysis of documents gives reasons to assert that during the first hundred days of the war the enemy managed to capture a large part of Ukraine. At the end of September 1941 the battles were fought already on the territory of Sumy, Poltava and Kharkiv

regions. In the south the defenders of Odesa committed the desperate resistance. While retreating the defenders exhausted the enemy, won the time required to mobilize military and economic resources of the country to repel the enemy.

This research is an attempt to reconstruct the events of the first hundred days of the German-Soviet War.

Keywords: *the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, German-Soviet War, 1941, diary, letter, memories, South-Western Front, retreat, encirclement, captivity.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [356.15+355.1+379.8](477)“1941/1944”

© Олександр БІЛОУС

ПАРТИЗАНСЬКІ ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941 – 1944 рр.): КОРОТКИЙ ДИСКУРС ДЖЕРЕЛ

На основі документальних джерел висвітлено окремі моменти з аспектів повсякденного партизанського життя: побут та дозвілля. Відображено окремі сторони побутового життя, зокрема умови проживання партизанських загонів і груп. Акцентовано увагу на партизанському дозвіллі та розглянуто такі негативні риси партизанських формувань, як пияцтво та розпуста.

Ключові слова: *радянський партизанський рух, побут, самодіяльність, пияцтво, розпуста.*

Розглядаючи історію Другої світової війни, науковці все більше відходять від принципів опису подій та принципів поширення фальшованих міфів окремих фрагментів німецько-радянського протистояння. За останні два десятиліття в Україні великого поширення набуло дослідження її соціогуманітарних складників. Широко вивчається й історія повсякденності в окупованій нацистами Україні, зокрема жвавий інтерес в істориків викликає радянський рух Опору; його моральний стан, взаємовідносини між бійцями, побут, дозвілля та інші складники партизанського життя.

Лише за останні роки до питання повсякденності в партизанських формуваннях звернулося чимало дослідників руху Опору в Україні. Серед широкого розмаїття на окрему увагу заслуговує монографія О. Гогуна, у якій автор висвітлив малодосліджені сторінки діяльності радянських партизанів та запропонував цілісну, багатовимірну й об’єктивну картину їхнього життя й боротьби [6]. Питанням побуту та дозвілля автор присвятив окремі розділи свого дослідження. У співавторстві з А. Кентієм О. Гогун видав низку документальних збірок, присвячених життю партизанів, при цьому упорядники акцентували свою увагу на протистоянні між «народними месниками» та українською допоміжною поліцією, на внутрішніх конфліктах та дисциплінарних порушеннях у партизанських формуваннях [16; 18]. Відзначимо й наукові

висліди із заданої тематики інших сучасних дослідників історії періоду Другої світової війни [2; 3; 5].

Незважаючи на те, що в сучасній історіографії з'явилася ціла низка фундаментальних праць, тісно пов'язаних із повсякденним життям партизанів, їхнім побутом та дозвіллям, тема продовжує залишатися актуальною в наукових колах. Сприяє цьому величезна джерельна база, що зберігається в центральних та регіональних архівах України. Не залишається осторонь і фондова колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні, з якої лише за останні роки до наукового обігу було введено значний пласт документальних матеріалів із заданої тематики, зокрема науковим колективом музею було підготовлено науково-документальне видання, що містить щоденникові записи партизанських командирів середньої ланки, які повною мірою розкривають особливості повсякдення, побуту та дозвілля їхніх загонів і з'єднань [15]. Ще раніше музей долучився до подібного проекту ЦДАГО України, узявши участь у роботі над виданням «Партизанська війна на Україні. Щоденники командирів партизанських загонів і з'єднань» [14].

Найголовніший елемент партизанського побуту – житло. Умови проживання були найрізноманітнішими: усе залежало від форми боротьби загону чи з'єднання, регіону дії, пори року та інших обставин. Для дрібних формувань найбільш реальним було проживання в лісі у власноруч підготовлених землянках, а в літні місяці частим явищем було проживання просто неба.

Ф.П. Ткаченко, на той момент командир відділення Чернігівського обласного партизанського загону ім. Й.В. Сталіна, залишившись на чолі незначної групи бійців окремо від основних сил, 20 серпня 1942 р. зазначив у своєму щоденникові: «…Дні проходять спокійно, сидимо в гущавині лісу, кругом ходять і їздять люди, як зайці прислухаємося до кожного крику, до кожного стуку…» [20]. Після того як група влилася до партизанського загону ім. М.О. Щорса № 1, він 4 листопада 1942 р. указав про покращення побутових умов партизанів: «…Другого листопада взводи Яшина, Карпачова і мій були направлені на одну з ділянок лісу для риття землянок, тут ми викопали землянки, замаскували й приготували…» [20]. Про значне покращення умов проживання партизанів Ф.П. Ткаченко занотував уже 6 жовтня 1943 р. після переходу Чернігівсько-Волинського з'єднання на територію Західної України: «…Всі приступили до роботи. Риємо котловани для землянок. Для штабу частини і батальйону перевозимо з навколишніх сіл будинки, опускаємо їх у землю. … З Любишева возять м'які ліжка, столи, стільці і різний дріб'язок. Безперервним потоком рухаються обози з дошками, колодами, продуктами» [20]. Окрім комфорту, остання цитата автора наводить на думку, що партизани, будуючи своє житло, відверто грабували місцеве населення.

Справжнє «земляне» поселення під назвою «Копай-місто» виросло взимку 1942 – 1943 рр. у Хінельських лісах. За словами М. Наумова – командира з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів, у цей період

тут базувалися «чотири партизанських бригади й кілька великих і дрібних загонів» [13, 329]. Щоправда, умови тут були набагато скромнішими для проживання, ніж у федоровців. Той же М. Наумов, характеризуючи своє помешкання, зазначив: «Світло й чисто у штабній землянці. Посеред кімнати жарко топиться зроблена із залізної бочки грубка. … В іншому кінці землянки пострілює плита: там харчоблок головштабу – відомство нашого шеф-повара Софії Сергіївни. Між канцелярією і плитою відсік із дощок і ковдр – це моя і Фомича спальня. Праворуч ліжко, ліворуч інше, між ними – хід, що зв'язує «парадні» двері землянки із запасним виходом через кухню. Загалом наша землянка – це дзот: чотири вузьких вікна – амбразури» [13, 329].

У майбутньому партизанські формування під командуванням М. Наумова практично не використовували землянки для проживання особового складу. З одного боку, пояснювалося це тим, що «бази прив'язують з'єднання до одного району дії. У результаті цього з'єднання прирікає себе на пасивність і рано чи пізно витягає на себе великі сили противника, який змушує партизанів покинути базу, як неодноразово було в Хінельських лісах, чи блокує партизанські загони, прирікаючи їх на голод й ізоляцію від населення, як в Брянських лісах…» [7]. З другого – тактикою самого з'єднання: рейди вимагали швидкої мобільності й маневреності та постійного руху.

Беручи до уваги інші великі партизанські з'єднання, зауважимо, що землянки фактично не використовувалися й у Сумському та Житомирському партизанських з'єднаннях. Більше того, у з'єднанні під командуванням О. Сабурова за першої ліпшої нагоди партизанську базу намагалися організувати в населеному пункті. Так, на Брянщині «столицею» сабуровців була Красна Слобода[1], а на Житомирщині в окремі відрізки часу – Селезівка[2].

Український письменник Я. Баш, перебуваючи у службовому відрядженні в Житомирському партизанському з'єднанні О. Сабурова, у своєму щоденникові «Все, що бачив, про що чув» 26 червня 1943 р. занотував окремі моменти свого побутового життя в партизанів під час місцевих локальних рейдів Північною Україною – Південною Білоруссю: «… Коли смерклося, зробили привал у густому-густому лісі, з якимись велетенськими деревами. У таборі зарізали корову й почали варити обід. Довкола запалали величезні вогнища. Разом з Анатолієм [Шияном] і К.К. [Дубиною] я змайстрував кровать – на мокру землю поклали кілька мокрих і гнилих жердин, зверху знову мокрого віття, що нарізали з молодих дубків, – це була «перина», простеливши дві палатки, щоб не так вогкісно, полягали спати» [19]. Через кілька днів, 3 липня 1943 р., він уже вказує на деяке покращення свого тимчасового житла, спорудженого у похідних умовах: «… Вечір був тихий, ми знову збудували собі гарний курінь із помостом, ще й сіна вкосили з м'ятою. Так запашно й затишно. Уже мріяли працювати тут, Анатоль [Шиян] навіть на риболовлю збирався» [19].

---

[1] Нині с. Красна Слобода Суземського району Брянської області, Російська Федерація.
[2] Нині с. Селезівка Овруцького району Житомирської області.

Набагато кращим, ніж у пересічних бійців, навіть нехай це помічник начальника розвідувального відділу УШПР, було похідне життя в самого О. Сабурова. У своїх спогадах він згадує момент виходу в Сталінський рейд: «…Мимо проїжджає наш похідний КП – підвода, обтягнута брезентом. …Коли від'їхав Богатир, разом із Бородачовим влазимо до свого похідного КП. Намацую електричну лампочку, підключену до акумулятора. Спалахує світло…» [17, 487 – 488].

Загалом, як показала практика, землянки здебільшого використовувалися лише дрібними партизанськими формуваннями, які в такий спосіб намагалися конспірувати себе: «… Двадцять сім осіб жили в брудній, запущеній, темній землянці. Тут же і готували їжу; багаття не розводили, щоб не бути поміченими. Ночами вони напалювали грубку і варили на два, а то і на три дні. Суп прокисав у бідонах. Люди хворіли…» [1, 170].

Лісове життя часто вносило свої корективи в розмірене людське життя. М. Шеремет – заступник редактора газети «Радянська Україна», під час перебування у розташуванні Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, досить швидко акліматизувавшись до партизанського буття, з усмішкою нотував побутові незручності, з якими встиг ознайомитися. Для прикладу, запис у щоденнику від 24 березня 1943 р.: «Ось уже 20 днів, як ми не заходили до хати, спимо в лісі не роздягаючись, натягнувши на себе всі одежки, бо уночі холодно. Тіло чешеться нестримно. Сьогодні встав уранці, нагрів відро води, роздягся догола за кущем, облився. Приємно, коли до тіла торкається свіжа сорочка. Партизани, як аристократи, коли міняють білизну, то брудну не забирають із собою. Під кущами в лісі бачиш то штани покинуті, то сорочку здебільшого із сільського полотна, а де й німецькі, трофейні» [21].

Так і не зміг звикнути за своє довге партизанське життя до такого роду негараздів М. Наумов: «Уже впродовж місяця в мене по всьому тілі розсипалися якісь рожевого кольору язви, які ночами спричиняють нестерпний зуд – хочеться здерти із себе шкіру й помитися, а у мене, як на зло, немає навіть мила (неодноразово просив Український штаб прислати мила, заразом хотів навіть дати радіограму, що я запаршивів» [8, 314 – 315].

Незважаючи на незручні умови проживання, партизани часто влаштовували собі досить веселе й багате життя. Свідком одного з моментів харчування партизанської командної верхівки став Я. Башмак. У щоденниковому записі від 22 червня 1943 р. читаємо: «На столі було повно свіжожареної ковбаси (домашня і кр.), яєчні, курятини, жареної свинини, холодне, салат, самогон, заправлений клюквою, загалом обід виключно багатий. Ніколи не уявляв я, щоб у тилу ворога можна було зустріти подібний стіл» [19]. Мабуть, річницю початку німецько-радянської війни святкували.

Загалом у потужних партизанських формуваннях у більшості випадків проблеми харчового забезпечення не було. Перебої з їжею могли траплятися

лише у період незапланованих рейдів та під час затяжних антипартизанських військових операцій противника.

На початковому етапі війни харчові бази для партизанів закладалися ще до відступу Червоної армії, проте в переважній своїй більшості вони були виявлені противником. Тому в подальшому забезпечення загонів зазвичай покладалося на місцеве командування, яке вирішувало це питання за допомогою господарських операцій. Г. Балицький – Герой Радянського Союзу, командир партизанського загону ім. Й.В. Сталіна Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, 5 грудня 1943 р. зазначив у своєму нотатнику: «Сьогодні повернулася група з господарської операції. Привезли 35 голів великої рогатої худоби, 100 овець, пудів 60 жита та інші продукти» [14, 603].

Інколи провіант відбивався в окупаційних гарнізонів, а в основному харчовою базою ставало місцеве населення. У щоденнику Ф. Ткаченка від 21 січня 1944 р. читаємо запис, де він мало не бідкається, що на звільненій від нацистів території партизани не почуваються вже господарями: «Тут уже корову в дядька не візьмеш, обшуки не влаштуєш, та й кабанчика не дістанеш. З усіх цих питань потрібно звертатися до голови. Ні, нам тут не подобається. Хочеться швидше додому» [20].

Набагато різкіше і більш чітко з цього приводу висловився 2 січня 1944 р. М. Наумов: «Майор Іванов – вірний учень Сабурова. Загалом незрозуміло, для чого числиться командиром з'єднання і для чого існує його з'єднання? Колись він забрав у мене 200 чудових бійців із Хінельських лісів, і з того часу вони перетворилися на армію мародерів, які живуть виключно за рахунок населення на відстані в 200 км від німців» [8, 316].

Дійсно, господарські акції часто були мародерством, адже партизанів інколи підштовхували до злочину (лише у найбільш резонансних справах бійців могли покарати за розбій). Як зазначив О. Гогун – відомий російсько-німецький дослідник радянського руху Опору: «Найпотрібніші речі вилучалися в колабораціоністів – поліцейських, старост, співробітників різних закладів і в агентури німецьких силових органів. Їжа та харчі у родин осіб цієї категорії забиралися повністю» [6, 277].

Підтверджує вищесказане запис М. Шеремета, зроблений 24 березня 1943 р.: «Партизани конфіскували майно старости» [21]. А нотатка Ф. Ткаченка від 20 квітня 1943 р. лише утверджує думку про безпосередню участь партизанів у господарських акціях серед цивільного населення: «Села тут бідні, партизани об'їли їх» [20].

«Народні месники прагнули не лише хліба, а й видовищ. Одним із видів партизанського дозвілля була творча самодіяльність. Хоча широкого відображення вона і не знайшла, проте окремі повідомлення з низової партизанської преси дають змогу скласти деяку уяву про роль народної творчості в житті загонів. В одному з номерів «Бойового листка», низового друкованого органу спецзагону НКДБ СРСР «Переможці», читаємо: «Вечорами

у землянці 2-го взводу завжди можна почути фронтові партизанські та народні пісні…» [4].

Як і на шпальтах «Бойових листків», партизанська самодіяльність висвітлена і на сторінках Журналу з'єднання партизанських загонів Тернопільської області «На честь Батьківщини»: «… Відсутність листування, кіно, спектаклів позначалася на народних месниках. Однак те, що було відсутнє, ми замінювали розвитком партизанської самодіяльності» [9]. У цьому ж таки з'єднанні навіть був організований похідний духовий оркестр, який «складався з партизанів-поляків, котрі зі своїми інструментами прибули до нашого з'єднання. У години дозвілля партизани-музиканти, як-то мовиться, гастролювали» [10].

Через те що партизанські формування були частиною радянського пропагандистсько-культурного світу на окупованій нацистами території, то і діяли вони відповідно до встановлених канонів. Різноманітні концерти, мітинги та зібрання приурочувалися до частих державних свят «країни рад»: Нового року, Першотравня, Дня Конституції, жовтневого перевороту та ін.

Ф.П. Ткаченко у своєму щоденникові занотував кілька моментів партизанського святкування: «… День Конституції. Баяніст т. Кравцов грав на баяні, ми співали хором, а я і Шура виконали сольні номери. … Вечором гримить взводами партизанська самодіяльність – пісні, танці, частушки. Баяніст Кравцов почергово обслуговує взводи. Гуськов дає життя. Розвідники дістали гітару. … В 9.00 почався вечір самодіяльності в 2-му взводі, тут тобі і музика, і танці, і партизанський джаз, і фокуси, і навіть інсценування. В 12.00 днювальний доповідає, що затримав Діда Мороза-автоматника, не знає пароля» [20].

Набагато стриманіше про такі речі намагався писати Г. Балицький: «…Цей день у загоні відзначали як міжнародний комуністичний день. … В 18.00 почалася самодіяльність у загоні. На вечір прийшли з усього з'єднання. Вечір пройшов на високому політичному рівні. Після всього почалися масові танці» [14, 435 – 454]. Разом з тим зазначимо, що залишатися політкоректним йому вдавалося далеко не завжди.

Наклала війна свій відбиток і на взаємини між чоловіками й жінками. З одного боку гендерного конфлікту бачимо насильство, домагання, ґвалтування, з іншого – покращення своїх побутових умов та соціального статусу в якості коханки. І чим вищий посадовий щабель у співмешканця, тим кращими ставали різні сторони партизанського буття співмешканки. Той же Г. Балицький з цього приводу 11 січня 1944 р. зазначив: «Оригінальна картина (стояли на квартирі в одного командира загону з'єднання Бегми): командиру цього загону 52 роки, а його дружині – 21 рік. [Хай йому біс], що війна зробила, – молода дівчина живе з таким старим. Що у них спільного в сімейному житті. Це не життя, а просто дурниця» [14, 619].

Не про корисні інтереси, а про «вітер у голові» зауважив 7 березня 1943 р. М. Шеремет: «Зовсім розпустилася наша кіномеханік Аня – легковажна і дуркувата дівчина. Соромно стає, яких нестійких людей посилають інколи сюди

в тил» [21]. Разом із такими обвинуваченнями щодо інших є записи, де автор наголошує вже на власній порядності: «… Дав собі клятву – пронести вірність через всю партизанщину – і пронесу. От уже 3 місяці, і я ще не відчував жиру за собою, таке було складне і важке життя, що не до любощів. А потім, я не зустрів ще такої жінки чи дівчини, яка б мене схвилювала» [21].

Часто згадує нестатутні стосунки в Чернігівсько-Волинському з'єднанні й Ф.П. Ткаченко. Про один із моментів, що мав місце влітку 1943 р., записав таке: «Олексій Федорович [Федоров] був одягнений у темно-синій костюм, у білій сорочці, в тапочках, з солом'яним брилем на голові. Йому хтось подарував темно-зелені окуляри, і він, надівши окуляри, підійшов до дівчат і говорить: «Дівчата, я через ці окуляри зразу бачу, хто винна, а хто невинна. Ось Уля (а це була його ВПЖ), ну ця, каже, винна, а оця – теж винна, і подивився на Феню, а оцю в Москву отправимо скоро», – і подивився на беременну Галю» [20]. В іншому випадку записав, як зупиняв розпусту задля попередження хвороб у власному бойовому підрозділі: «Викликав кухарку 3-го взводу і переконливо попередив, що якщо ще комусь наділить трипера, то розстріляємо. Один уже схопив» [20].

Романтичніше про ніжні стосунки пише 2 липня 1943 р. Я. Баш: «А коли був у селищі Чияне, бачив увечері закохану пару, що повільно ходила вулицею: у нього на плечах автомат, у неї гвинтівка» [19]. Та як показують документальні джерела, це було швидше винятком із правил, ніж якоюсь закономірністю. Майже завжди це було аморально і з боку чоловіків, і з боку жінок – задля отримання дивідендів.

Крім сексуального насильства, поширення набуло пияцтво – ганебне соціальне явище. О. Гогун, намагаючись зрозуміти психологію представників радянського руху Опору, зазначив: «У лісі спирт і міцні алкогольні напої потрібні не тільки як засіб для зняття психологічного напруження, а й як знеболювальний засіб, антисептик, рідина для дезінфекції і захисту від обмороження. Певною мірою партизанське життя призводить до вживання спиртного» [18, 198].

Заступник командира Чернігівського обласного партизанського загону ім. Й.В. Сталіна (першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів) М. Попудренко, наче виправдовуючи дії своїх бійців, 6 січня 1942 р. занотував у своєму щоденнику: «Загалом без дати не пили, але пили щодня. Правда, п'яним ніколи і ніхто не був. Пили чесно. Прикро: спирт закінчується. Треба шукати спиртзавод» [14, 156]. Та вже 31 січня в нього з'явився зовсім інший запис: «У загоні з'явився спирт… Сьогодні усі були п'яні. Комісарам і політрукам була робота» [14, 164].

Зі слів М. Попудренка можна дійти висновку, що пиятику в партизанських загонах із самого початку місцеве командування намагалося взяти під свій контроль, а також перекрити шляхи постачання спиртного в загони. Однак іноді саме ватажки й провокували партизанів до вживання алкоголю. Так, Ф. Ткаченко у своєму щоденникові від 7 листопада 1942 р. зробив такий запис:

«…Потім говорив комісар, говорив довго, голосно і нескладно, тому що він заклав велику дозу самогону, і в нього заскакував язик» [20].

Не набагато кращою, ніж у чернігівців, ситуація із вживанням спиртних напоїв була і в Сумському та Житомирському партизанських з'єднаннях. Так, один з агентів на ім'я «Кармен» у радіограмі на адресу начальника УШПР Т. Строкача зазначав: «Повідомляю, що все командування часто займається випивкою. Коваля (Ковпака) усі бояться як вогню, тому що як вип'є, так може будь-кого відшмагати батогом». Схожу картину висвітлює інший агент на ім'я «Марія»: «…Щодня грають у карти, п'ють, занадто багато вихваляння» [18, 204]. Агент «Дробот» об'єктивно й безапеляційно змальовує стан справ у з'єднанні під командуванням О. Сабурова: «Комвзводу Бородинський займається п'янками і нехлюйством. У п'яному вигляді лякає зброєю населення» [18, 207].

Зазвичай алкогольну проблему в партизанських формуваннях намагалися не порушувати. Однак із метою профілактики командування час від часу гостро критикувало бійців, що зловживали спиртними напоями. Керівники закликали партизанів до дисципліни й відповідальності, нагадували, що пияцтво заплямовує честь усього загону. Так, у спецзагоні НКДБ СРСР «Переможці» з метою застерегти решту бійців від надмірного вживання спиртних напоїв чи пияцтва на сторінках внутрішньої преси з'явилося прізвище бійця 1-го взводу Войтова, який під час виконання оперативних завдань (розвідки) неодноразово «закладав за комірець», за що і дістав «30 діб штрафної команди» [2, 25 – 33]. Найчастіше «героями» партизанських «Бойових листків» чи «Стінгазет» ставали саме розвідники. Маючи безпосередній контакт із зовнішнім світом, вони зваблювалися спокусою, від якої мало хто відмовлявся. У загоні Д. Медведєва з проявом пиятики намагалися боротися за допомогою коротких памфлетів, адресованих найбільшим порушникам: «Наша кінна розвідка. Їде браво від воріт. На завдання верхи. А назад навпаки» або ж «Сказав командир Саркісяну: – йди «пошуми» на селі, – виконав він наказ до останку… шумівши напідпитку» [11; 12].

Але вся оця боротьба Д. Медведєва з пияцтвом у своєму загоні нівелюється коротким дописом Г. Балицького від 22 жовтня 1943 р.: «О 9.00 підійшов тов. Медведєв зі своїм загоном, розмістився північніше мого загону. Майже весь день пили. У Медведєва до дідька самогону – у нього є апарат» [14, 588].

М. Наумов одним реченням зі свого щоденника підняв на поверхню чи не весь перелік партизанських вад: «Ось учора в «Червоному» загоні – випадок самострілу, ось командир загону ім. Хрущова проситься на лікування, командир «Смерть фашизму» уже хворий, комісар поранений, політрук роти «Червоного» одружився на полячці і зареєстрував шлюб у місцевого ксьондза, боєць із колишніх козаків зґвалтував жінку і розстріляний, у Київському загоні побилися п'яні, в «Мікояні» командир не розмовляє з комісаром, а обидва разом із начальником штабу випили медичний спирт, залишивши хірургію без необхідного засобу» [14, 328].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що всі презентовані джерела мають потужний інформаційний потенціал, що віддзеркалює малодосліджені сторінки історії радянського партизанського руху впродовж усього його існування. Джерельну базу воєнної доби повною мірою доповнюють мемуари і спогади учасників «малої війни», які, незважаючи на суб'єктивізм, є цінним джерелом для всебічного вивчення руху Опору. Епізоди повсякденного життя, занотовані авторами, по-новому розкривають роль війни та екстремальних умов у житті людини, показують формування її характеру, способу поведінки й дії.

Джерела та література:

1. *Артозеев Г.С. Партизанская быль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное изд-во МО СССР, 1954. – С. 170. – 272 с.*
2. *Білоус О.П. Бойові листки як джерело вивчення партизанської діяльності / О.П. Білоус // Сумський історико-архівний журнал. Науковий журнал з історії та архівознавства України. – 2013. – XX вип. – С. 25 – 33.*
3. *Білоус О.П. До проблеми пияцтва у радянських партизанських формуваннях періоду Другої світової війни / О.П. Білоус // Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (15 – 16 квітня 2016 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. – С. 62 – 64.*
4. *Боевой листок подразделения тт. Стригунова и Ковтуна. – 1944. - № 2 (21 січня) // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-23063. – Г-2347.*
5. *Гінда В.Чоловіки й жінки у партизанських загонах / В. Гінда // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – С. 157 – 170.*
6. *Гогун О.С. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941 – 1944 рр. / О.С. Гогун. – К.: Наш Формат, 2014. – 504 с.*
7. *Доповідна записка М.І. Наумова, командира з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів, М.С. Хрущову, Першому секретарю ЦК КПУ / Особистий архів Г.М. Наумової.*
8. *Жизнь генерала Наумова: сб. док. / сост.: Г.М. Наумова, А.В. Бибик, В.М. Наумов. – 2-е изд. К.: Альфа Реклама, 2015. – 445 с.*
9. *Журнал з'єднання партизанських загонів Тернопільскої області «Во славу Родины». – 1944. – № 3. – № 2 // Фонди НМІУДСВ. – КН-158970. – Г-66369.*
10. *Журнал з'єднання партизанських загонів Тернопільскої області «Во славу Родины». – 1944. – № 3. // Фонди НМІУДСВ. – КН-158971. – Г-66370.*
11. *Мы победим. Орган отряда тов. М. – 1942. – № 9 (19 жовтня). – // Фонди НМІУДСВ. – КН-20621. – Г-1290.*
12. *Мы победим. Орган отряда тов. М. – 1943. – № 17 (10 січня). – // Фонди НМІУДСВ. – КН-23818. – Г-2461.*
13. *Наумов М.И. Хинельские походы / М.И. Наумов. – М.: Молодая гвардия, 1972. – С. 329. – 352 с.*

14. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941 – 1944 / Кол. сост. В.С. Лозицкий и др. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. – 670 с.*
15. *Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2015. – 304 с.*
16. *Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.*
17. *Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Україна, 2008. – С. 487 – 488. – 736 с.*
18. *«…Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников…». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.*
19. *Щоденник Я.В. Башмака (Якова Баша) «Все, що бачив, про що чув». 13.06. – 05.07.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-210988. – Д-34201.*
20. *Щоденник Ф.П. Ткаченка. 30.04.1942 р. – 17.04.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-91009. – Д-17286.*
21. *Щоденник М.С. Шеремета «В тилу ворога». 06.03. – 01.04.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-210988. – Д-34201.*

© Александр БИЛОУС

ПАРТИЗАНСКИЕ БЫТ И ДОСУГ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1941 – 1944 гг.): КРАТКИЙ ДИСКУРС ИСТОЧНИКОВ

На основании документальных источников освещены отдельные моменты из аспектов повседневной партизанской жизни: быт и досуг. Отражены некоторые стороны бытовой жизни, в частности условия проживания отдельных партизанских отрядов и групп. Акцентировано внимание на партизанском досуге и рассмотрены такие черты партизанских формирований, как пьянство и разврат .

Ключевые слова: *советское партизанское движение, быт, самодеятельность, пьянство, разврат.*

© Oleksandr BILOUS

PARTISAN DAILY ROUTINE AND LEISURE TIME IN TERRITORY OF UKRAINE (1941 – 1944): SHORT DISCOURSE OF SOURCES

Considering the history of the Second World War, scientists are increasingly moving away from the principles of the description of events and distribution of false myths of individual fragments of the German-Soviet confrontation. Over the last two decades the study of socio-humanitarian components has become widespread in Ukraine. The history of everyday life in Nazi-occupied Ukraine is widely studied; particularly the historians are interested in the theme of Soviet resistance movement; its moral state, the relationship between the soldiers, daily routine, leisure activities and other components of partisan life.

One of the main elements of partisan life was housing. Conditions of residing were very diverse: it depended on the form of combat detachment or partisan formation, region of action, seasons and other circumstances. The living in the woods in the manually prepared dugouts has been the most realistic for small groups, and in the summer months the living outdoors was frequent phenomenon.

Practice has shown that the dugout mostly used only by small partisan formation which thus tried to conspire themselves. Large partisan formation is not actually used the dugout. Moreover, the partisan formation under the command of O. Saburov was trying to arrange the first partisan base in a settlement.

Despite the uncomfortable living conditions, the partisans often arranged a pretty fun and rich life.

Since the partisan units were part of the Soviet propaganda and cultural world into Nazi-occupied territory, they operated according to established canons. Various concerts, rallies and meetings held in connection with the frequent public holidays, "The Soviet Union": New Year, May Day, Constitution Day, October Revolution, and others.

War has imposed its mark on the relations between men and women. On the one hand the of gender conflict we see violence, harassment, rape, and on the second hand we see the improvement of their living conditions and social status as a mistress. And the higher the job level of the cohabitant, so the various parties of partisan life of a mistress were the better.

Along with sexual violence, one of the key aspects was drunkenness as a shameful social phenomenon. Usually alcohol problem in partisan units was trying to not to break. However, with the purpose of preventive maintenance the command of partisan unit periodically sharply criticized fighters who have abused alcohol. The leaders called on the partisans to discipline and responsibility and remind that drunkenness bring dishonor of the whole detachment.

All presented and represented sources in the article have powerful potential information that reflects the unexplored pages of history of the Soviet partisan movement throughout its existence. The source base of wartime is fully complemented by the memoirs and recollections of participants of "small war" that despite the subjectivity is a valuable source for comprehensive study of the resistance movement. Episodes of everyday life recorded by authors reveal the role of war in a new way and extreme conditions of life, show formation of its character, behaviors and actions.

УДК [81’373.21+353.8](477-25)“1941/1943”+069.8

© ***Віталій ГЕДЗ***

ТОПОНІМІКА КИЇВСЬКИХ ВУЛИЦЬ ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941 – 1943 рр. В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Досліджується зміна назв вулиць в Києві періоду нацистської окупації, зокрема намагання гітлерівців інсталювати в українську міську топоніміку власні символи. На основі джерел та фахової літератури, частина яких зберігається у фондовій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, висвітлюється процес перейменування київських вулиць. Акцентується увага на нових назвах вулиць, з’ясовується походження топонімів (історичні чи німецькі). Подано найповніший список вулиць, які були перейменовані.

Ключові слова: *топоніміка, фахова література, Національний музей історії України у Другій світовій війні, перейменування, вулиця, Київська міська управа.*

21 травня 2015 р. Президент України підписав закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». У першу чергу дію документа поширили на топонімічні назви населених пунктів України.

З чим це пов’язано, досить вдало ще в 2013 р. пояснила дослідниця Т. Себта: «Кожне місто поряд з історичними назвами своїх вулиць і майданів, що витримали перевірку часом інколи протягом століть, має ще цілу низку т. зв. символічних топонімів, які є виразниками державної політики, формування нею історичної пам’яті, ідейних та національних цінностей. Будь-яка державна влада утверджує та ідентифікує себе через свої певні «символи», якими можуть бути знакові постаті, події або інші атрибути, котрі увічнюються в «символічних» назвах, зокрема топонімах. Символічні топоніми дуже мінливі. Це пов’язано із зміною держави у випадку загарбання, приєднання, об’єднання і т. д. або силовою зміною правителя, державного устрою чи влади» [1, 38].

В історії України це вже не перша зміна топонімічних назв. Нині дослідниками вивчені усі періоди перейменування вулиць. Ми у своїй науковій

розвідці розглянемо питання дослідження істориками зміни назв київських вулиць у період нацистської окупації. Саме цей відрізок часу є яскравим прикладом того, як у назвах вулиць знайшли відображення дві національні ідеї, адже, з одного боку, окупанти на завойованих територіях утверджували свої культурні цінності, а з другого боку, – обіцяли підтримувати українські національні прагнення.

Топонімія Києва під час нацистської окупації є маловивченою темою в історії України, хоч науковці уже неодноразово зверталися до неї на сторінках наукових видань.

Одним із перших перелік нових назв представив у своєму дослідженні Ю. Войцеховський. Учений подає у списку 24 вулиці, не зазначаючи дат зміни назв [2, 64]. Історик, склавши таблицю нових назв київських вулиць, посилається на дослідження Л. Абраменка і В. Абаїмової [3, 9 – 12].

Наступним, хто здійснив спробу перерахувати нові назви київських вулиць, став Д. Малаков. У своєму фотоальбомі «Київ 1939 – 1945» він подав перелік із 15 вулиць. Дату перейменування вказав 19 листопада 1941 р. [4, 272]. Джерелом гітлерівських назв Д. Малаков зазначає документ із Державного архіву Київської області [5].

У фотоальбом «Київ 1939 – 1945: post scriptum», який побачив світ у 2009 р., Д. Малаков додав німецький план Києва періоду окупації, який супроводжується анотаціями щодо назв вулиць [6, 218 – 224]. Автор його датував 1943 р. Згідно з анотацією дослідника, до його попереднього переліку додалися вул. Кірова – Тодтштрассе; Карла Маркса – Миколаївська; Червоноармійська – В. Васильківська; Горького – Кузнечна; Січневого повстання – Шобертштрассе; шосе Героїв стратосфери – Кадетське. Останні чотири назви були відсутні в переліку Ю. Войцеховича.

Дмитро Малаков, на відміну від попередника, не подав назв площ та вулиць Паньківської – Панька Куліша; Садової – генерал-фельдмаршала фон Браухіча; Щорса – Гетьмана Петра Дорошенка; Петрівської алеї – Алеї Беніто Муссоліні. Також окремі німецькі назви вулиць у авторів не збігаються. Так, Ю. Войцеховський вул. О. Гончара називає вул. В. Антоновича, вул. Карла Маркса – Г. Сковороди, а Д. Малаков відповідно вул. В. Леонтовича та Миколаївська.

Більш докладно вивчила зміни назв вулиць за гітлерівської окупації Т. Себта. За її авторства світ побачили уже 3 дослідження з цієї тематики. У статті «Невідомий план Києва 1943 р.», яка була надрукована в 2007 р., дослідниця насамперед зазначає, що твердження Д. Малакова про перейменування всіх вулиць на 19 листопада 1941 р. є помилковим [7, 105 – 117]. Оскільки в документах за 1942 р. ще зазначаються старі назви вулиць, які згідно з фотоальбомом «Київ 1939 – 1945» на той момент були змінені. На думку Т. Себти, масові перейменування вулиць відбулися у другій половині 1942 р. [7, 105].

У своєму дослідженні авторка використовує план центральної частини Києва, який було віднайдено в Центральному державному архіві вищих органів

влади України. Цей документ дослідниця зіставляє з офіційними документами і датує січнем – березнем 1943 р. Після детального аналізу вона склала перелік із 38 вулиць, які були позначені на плані [7, 114 – 116]. У ньому 10 назв вулиць не були змінені (Борщагівська, Глибочицька, Керосинна, Лагерна, Лисенка, Наводницьке шосе, Преображенська, Саксаганського, Старонаводницька, Верхній Вал). Проте у списку вулиць Т. Себти наявні 11 нових гітлерівських назв, яких не згадували попередники (Червоних командирів – Стара Житомирська; Мельника – Дорогожицька; Урбановича – Еспланадна; Ворошилова – Велика Підвальна; Горвіца – Велика Житомирська; Фрунзе – Кирилівська; Арсенальна – Московська; Дніпровський узвіз – Микільський узвіз; Мишиловська – Печерське шосе; 1-го Травня – Чернігівське шосе; Авіаційна – Волинська). Дат, коли було змінено топоніми, Т. Себта не вказує.

У статті «Топонімічні перейменування в окупованому Києві (1941 – 1943 рр.), яка побачила світ у 2010 р., Т. Себта подає уже дещо менший перелік вулиць [8, 195 – 213]. У ньому 21 пункт, а назви складені на основі списку вулиць Києва від 13 жовтня 1942 р., планів міста за січень – квітень 1943 р. та фотоальбому «Київ 1939 – 1945» Д. Малакова.

Однак у цьому переліку наявні 4 нові назви, які не вказувалися в попередніх списках (Кріпосний провулок – Фестунгсгассе; 25 Жовтня – Берлінерштрассе; Донського – Панковервег (до 4 липня 1942 р.) й Поліцайвег; Спартака – Фон Шляйфер Плац). Також дослідниця зазначає ще дві німецькі назви, проте вона не змогла встановити радянський аналог. Фермесунгсштрассе (район сучасних вулиць Іссакяна, Шолуденка, проспекту Перемоги, Борщагівської, проспекту Повітрофлотського, В. Чорновола) та Цвайте – Реджімент-Інфантеріштрассе (район сучасних вулиць Петропавлівської, Шполянської, Рилєєва, Захарівської, Теліги, Фрунзе, Терьохіна). Крім змінених назв, у цьому дослідженні Т. Себта вказує дати перейменувань, зокрема вона з'ясувала, що переважна більшість змін назв припадає на липень – жовтень 1942 р. [8, 195 – 213].

Цей же перелік назв 21 вулиці Т. Себта подала у статті «Топонімія Києва і Рівного у 1941 – 1944 рр.: тенденції і характер перейменувань» [1, 38 – 51]. Проте в самому дослідженні авторка більш детально зупинилася на процесі змін назв вулиць.

Зокрема Т. Себта, зокрема, зазначає, що Київська міська управа підготувала проект про зміни назв вулиць ще в листопаді 1941 р. Однак окупаційною владою він був відкинутий. Нова німецька влада звернулася до перейменування вулиць у квітні – жовтні 1942 р. У переважній більшості, на думку дослідниці, змінювалися назви тих вулиць, на яких проживали представники окупаційної влади. Тим самим Київ вони прагнули перетворити на маленький аналог своєї батьківщини. Також окремим вулицям поверталися історичні назви, а частина нових назв з'явилася в результаті перекладу старих назв на німецьку мову [1, 42 – 43].

У 2012 р. світ побачила книга «Київ очима ворога», яка стала результатом спільної роботи науковців Національного музею історії України у Другій світовій

війні та Інституту історії України НАН України [9]. У ній вони провели власне дослідження назв вулиць Києва за гітлерівської окупації. Результати проведеної роботи викладено в топонімічному списку наприкінці книги [9, 500 – 501]. Цей перелік містить 8 нових назв, які не подавалися в роботах інших дослідників (узвіз Лівера – Андріївський узвіз; вул. Революції – Володимирський узвіз; Музейний пров. – Лаврський пров.; Урядова пл. – Михайлівська пл.; Свердлова – Прорізна; Узвіз Смирнова – Вознесенський узвіз; пл. Герої Перекопу – Софійська пл.; Жертв Революції – Трьохсвятительська).

Результати досліджень нинішніх праць із топоніміки Києва періоду гітлерівської окупації дають можливість скласти таку зведену таблицю:

	Історична назва	**Назва на вересень 1941 р.**	**Окупаційна назва**	**Сучасна назва**
1	Банківська	Орджонікідзе	Бісмаркштрассе	Банкова
2	Виноградна	Виноградна	Варігерштрассе	Богомольця
3	Володимирська	Короленка	Короленка (Ю. Войцеховський, «Київ очима ворога»); Володимирська (Д. Малаков, Т. Себта)	Володимирська (із січня 1944 р.)
4	Маловолодимирська	Чкалова	В. Антоновича (Ю. Войцеховський, Т. Себта); В. Леонтовича (Д. Малаков, «Київ очима ворога»)	О. Гончара
5	Миколаївська	Карла Маркса	Г. Сковороди (Ю. Войцеховський); Миколаївська (Д. Малаков, «Київ очима ворога»)	Архітектора Городецького
6	Олександрівська	Кірова	Тодтштрассе	М. Грушевського
7	Кінна пл.	пл. III Інтернаціоналу	Майдан Адольфа Гітлера	Європейська пл.
8	Безаківська	Комінтерну	Банхофштрассе	С. Петлюри
9	Ринкова пл.	Червона пл.	Запорізька пл.	Контрактова пл.
10	Липська	Р. Люксембург	Німецька (Ю. Войцеховський, Д. Малаков) Тюрінгерштрассе (до 28.11.1941 р.); Дойчештрассе (до 11. 1943 р.) (Т. Себта)	Липська

11	Лютеранська	Енгельса	Лютерштрассе	Лютеранська
12	Хрещатицький майдан	пл. Калініна	Майдан 19 вересня	Майдан Незалежності
13	Єлизаветинська	Чекістів	Готенштрассе	П. Орлика
14	Паньківська	С. Халтуріна	Панька Куліша	Паньківська
15	Бульвар Петра Великого	Петрівська алея	Алея Беніто Муссоліні	Петрівська алея
16	Підсадний пров.	Садова	Генерал-фельдмаршала фон Браухіча	Садова
17	Львівська	Артема	Лембергштрассе	Січових стрільців
18	Караваєвська	Толстого	Шевченкоштрассе	Толстого
19	Караваєвська пл.	пл. Толстого	Майдан Крутянських героїв	пл. Толстого
20	Фундукліївська	Леніна	Театрштрассе	Б. Хмельницького
21	Хрещатик	Хрещатик	Айхгорнштрассе	Хрещатик
22	Бібіковський б-р	б-р Т. Шевченка	Ровноверштрассе	б-р Т. Шевченка
23	Левашовська	К. Лібкнехта	Горст Вессельштрассе	Шовковична
24	Щорса	Щорса	Гетьмана П. Дорошенка	Є. Коновальця
25	В. Васильківська	Червоноармійська	В. Васильківська	В. Васильківська
26	Кузнечна	Горького	Кузнечна	В. Антоновича
27	Микільська	Січневого повстання	Ріттер фон Шобертштрассе	Мазепи; Лаврська
28	Повітрофлотське шосе	Героїв стратосфери	Кадетське шосе	В. Чорновола
29	Кріпосний пров.	Кріпосний пров.	Фестунгсгассе	Кріпосний пров.
30	Іванівська	25 Жовтня	Берлінерштассе (до 13.10.1942 р.); Інститутська (до 11.1943 р.)	Інститутська
31	Липський пров.	Бориса Донського	Панковервег (до 13.10.1942 р.); Поліцайвег (до 11.1943 р.)	Липський пров.
32	Миколаївська пл.	пл. Спартака	Фон Шляйфер Плац	пл. І. Франка
33			Фермесунгсштрассе	район вул. Ісаакяна, Шолуденка, просп.Перемоги, вул. Борщагівської, просп. Повітрофлотського і вул. В. Чорновола

34			Цвайте-Реджімент-Інфантеріштрассе	район вул. Петропавлівської, Шполянської, Рилєєва, Захарівської, О. Теліги, Фрунзе та О. Терьохіна
35	Дегтярівська	Червоних командирів	Стара Житомирська	Дегтярівська
36	Брест-Литовське шосе	Безіменна	Брест-Литовське шосе	просп. Перемоги
37	Є. Нероновича	Воровського	Бульварно-Кудрявська	Бульварно-Кудрявська
38	Велика Дорогожицька	Мельника	Дорогожицька	Мельникова
39	Суворовська	Урбановича	Еспланадна	Суворова
40	Ярославів Вал	Ворошилова	Велика Підвальна	Ярославів Вал
41	Горвіца	Горвіца	Велика Житомирська	Велика Житомирська (із січня 1944 р.)
42	Плоська	М. Фрунзе	Кирилівська	Кирилівська
43	Театральна	Театральна	Лисенка	Лисенка
44	Арсенальна	Арсенальна	Московська	Московська (із січня 1944 р.)
45	Узвіз Є. Бош	Дніпровський узвіз	Микільський узвіз	Алея Героїв Крут
46	Наводницьке шосе	Наводницьке шосе	Наводницьке шосе	просп. Возз'єднання
47	Павлівський пров.	Академіка Павлова	Павлівська	Павлівська (із січня 1944 р.)
48	Мишиловська	Мишиловська	Печерське шосе	Наддніпрянське шосе
49	шосе на Чернігів	вул. 1-го Травня	Чернігівське шосе	Броварський просп.
50	Авіаційна	Авіаційна	Волинська	Волинська
51	Андріївський узвіз	узвіз Лівера	Андріївський узвіз	Андріївський узвіз (із січня 1944 р.)
53	пров. Цитадель-2	Музейний пров.	Лаврський пров.	Лаврський пров.
54	Михайлівська пл.	Урядова пл.	Михайлівська пл.	Михайлівська пл.
55	Мартинівська	Свердлова	Прорізна	Прорізна
56	Вознесенський узвіз	Узвіз Смирнова	Вознесенський узвіз	Вознесенський узвіз
57	Старокиївська пл.	пл. Героїв Перекопу	Софійська пл.	Софійська пл.
53	пров. Цитадель-2	Музейний пров.	Лаврський пров.	Лаврський пров.
54	Михайлівська пл.	Урядова пл.	Михайлівська пл.	Михайлівська пл.
55	Мартинівська	Свердлова	Прорізна	Прорізна

56	Вознесенський узвіз	Узвіз Смирнова	Вознесенський узвіз	Вознесенський узвіз
57	Старокиївська пл.	пл. Героїв Перекопу	Софійська пл.	Софійська пл.
58	Трьохсвятительська	Жертв Революції	Трьохсвятительська	Трьохсвятительська

У таблиці представлено 58 назв вулиць, які було змінено за період панування гітлерівців у столиці. Як бачимо, у трьох випадках дослідники не прийшли до однозначної думки щодо німецьких назв вулиць (№ 3 – 5). У двох випадках не встановлено, які саме вулиці отримали ці назви (№ 33, 34). І найцікавішим, на нашу думку, є те, що у п'яти варіантах київські вулиці й мають назви, які їм були надані нацистським режимом, хоча уже пережили не одну зміну політичної влади (№ 3, 41, 44, 47, 51).

Отже, ми переконалися, що тривалий час питання топоніміки Києва за гітлерівської окупації мало привертало увагу науковців. Нині усе більше з'являється досліджень з історії зміни назв вулиць. Проте вони не дають остаточної відповіді на всі запитання. Так, не встановлено точних дат змін назв вулиць, не описано механізм перейменування за гітлерівської окупації, не існує повного переліку всіх вулиць, назви яких було змінено в 1941 – 1943 рр. Не сприяє висвітленню цих та інших питань інформація, що міститься в документах того часу та спогадах очевидців подій, оскільки вона здебільшого суперечлива. Тому слід сподіватися на те, що у майбутньому всі документи будуть введені до наукового обігу, а дослідники матимуть змогу заповнити всі лакуни в топоніміці Києва часів гітлерівського панування.

Джерела та література:

1. *Себта Т.М. Топонімія Києва і Рівного у 1941 – 1944 рр.: тенденції і характер перейменувань // Пам'ятки України. – 2013. – № 4. – С. 42 – 50.*
2. *Войцеховський Ю. Київ в роки війни (на допомогу вчителю історії). Частина ІІ. Два роки над прірвою (1.10.1941 – 6.11.1943) // Історія в школі. – 2002. – № 11 – 12. – С. 60 – 72.*
3. *Абаїмов В. Київський процес: невідомі сторінки судової справи // Історія в школі. – 2002. – № 1. – С. 9 – 12.*
4. *Малаков Д. Київ 1939 – 1945. Фотоальбом. – К.: Кий, 2000. – 462 с.*
5. *Державний архів Київської області. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Од. зб. 50.*
6. *Малаков Д. Київ. 1939 – 1945. Post scriptum. – К., 2009. – 224 с.*
7. *Себта Т.М. Невідомий план Києва 1943 р. // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 1. – С. 105 – 117.*
8. *Себта Т.М. Топонімічні перейменування в окупованому Києві // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). – К.: Кий, 2010. – Вип. 10. – С. 195 – 213.*
9. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. – К., 2012. – 504 с.*

© ***Виталий ГЕДЗ***

ТОПОНИМИКА КИЕВСКИХ УЛИЦ ПЕРИОДА НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ 1941 – 1943 гг. В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Исследуется изменение названий улиц в Киеве периода нацистской оккупации, в частности попытки гитлеровцев ввести в украинскую городскую топонимику собственные символы. На основе источников и специальной литературы, часть которых хранится в фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, освещается процесс переименования киевских улиц. Акцентируется внимание на новых названиях улиц, выясняется происхождение топонимов (исторические или немецкие). Представлен самый полный список улиц, которые были переименованы.

Ключевые слова: *топонимика, профессиональная литература, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, переименование, улица, Киевская городская управа.*

© ***Vitalii HEDZ***

PLACE NAMES OF THE STREETS IN KIEV DURING THE NAZI OCCUPATION 1941 – 1943's. IN HISTORICAL RESEARCH

Investigate changing the place names of streets in Kiev during the Nazi occupation, including efforts to install the Nazis in the Ukrainian city place names own characters. Based on the sources and professional literature, some of which is stored in a stock collection of the National Museum of the History of Ukraine in World War II, highlights the process of renaming streets of Kiev. The attention is focused on the new street names, origin of names appears (or historical or German). Posted the most complete list of streets have been renamed.

Key words: *place names, professional literature, National Museum of the History of Ukraine during World War II, rename, street, Kyiv City Council.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

УДК 94(477.7)“1918-1920”

© Юрій БІЛАЙ

КОНТРРОЗВІДКА ТА ДЕРЖАВНА ВАРТА БІЛОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918 – 1920 рр.)

У статті розглядається діяльність державоохоронних органів Білого руху на території Півдня України, виокремлено питання розбудови їхньої структури та організаційних особливостей. Проаналізувавши компоненти державоохоронних органів російсько-білогвардійського режиму, їхню структуру та специфіку діяльності, автор визначив, що впродовж 1918 – 1920 рр. були створені органи, покликані спростити завдання відновлення «єдиної і неподільної Росії». Ці органи за своєю сутністю мали стати потужним інструментом у військово-політичному протистоянні з українською державністю.

Ключові слова: *державоохоронні органи, контррозвідка, Білий рух, Південь України.*

Суспільно-політичні трансформації в Україні та війна з Російською Федерацією висувають на порядок денний нові завдання перед істориками, зокрема в дослідженні військових конфліктів та їхнього впливу на розвиток держави. Сучасний стан відносин між двома країнами аналогічно співвідноситься з періодом національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр. Як і сьогодні, українська державність стояла перед загрозою втрати території та суверенітету й поглинанням її як білогвардійською, так і більшовицькою Росією. Обидва державних утворення ставили за мету перемогти молоду державу як у прямому військовому протистоянні, так і за допомогою власних державоохоронних органів.

Означена проблема є актуальною, адже якщо тема діяльності на українських теренах російсько-більшовицьких сил безпеки є більш-менш розкритою, то організація роботи білогвардійських державоохоронних органів урядів А. Денікіна та П. Врангеля на Півдні України в історичній науці досліджена побіжно.

Зв’язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями полягає в аналізі логіки розбудови та функціонування

державоохоронних структур Білого руху на Півдні України в 1918 – 1920 рр., а також у дослідженні впливу цих органів на загальне військово-політичне становище в регіоні.

Історіографія дослідження представлена роботами науковців, різних за ідеологічним навантаженням, метою та структурою. Так, ми використали роботи М. Ковальчука, Б. Грекова, В. Цвєткова, Н. Кирмеля, С. Волкова, В. Виноградова, Р. Абинякіна [15; 4; 22; 9 – 14; 3; 2; 1]. Джерельна база презентована як неопублікованими документами, так і мемуарами та збірками документів [4; 17 – 21; 8; 16].

Метою роботи є аналіз діяльності державоохоронних органів російсько-білогвардійського режиму на Півдні України в період 1918 – 1920 рр., їхня структура та специфіка діяльності.

Більшовицький переворот 1917 р. у Росії призвів до інтенсифікації процесів фрагментації російської державності. Виникли два різних центри тяжіння на чолі з білогвардійським офіцерством та більшовиками. Окремо в цьому випадку стоять держави-лімітрофи, що постали на теренах кордонів колишньої імперської Росії. Однією з таких країн на той час була Україна (втіленням якої були режими Української Народної Республіки та Української держави), існування державності якої стало проблемою як для більшовиків, так і для білогвардійців. І якщо перші хоча б формально вдавалися до якихось варіантів домовленостей чи обіцянок, то другі були категоричними противниками Української держави й використовували її військову та політичну компоненту.

Військовий складник протистояння України та російсько-білогвардійського режиму можна розділити на дві частини, а саме: 1) відкрита війна на фронті; 2) діяльність державоохоронних органів (поліції та контррозвідки) на теренах, окупованих унаслідок низки українсько-білогвардійських військових конфліктів 1918 – 1920 рр.

Діяльність державоохоронних органів урядів А. Денікіна та П. Врангеля мала на меті знищення українського опору та інтеграції окупованих земель, особливо Півдня України, у дореволюційну російсько-імперську модель. Така тенденція очевидна на окупованих територіях і тепер, коли Російська Федерація проводить репресії проти кримських татар у Криму та проукраїнського населення в окупованих районах Донбасу.

Зазначимо, що основними структурами, які займалися боротьбою з українством, була поліція (Державна Варта) та контррозвідка.

З 1918 р. керівництво Білого руху постало перед проблемою негайної організації контррозвідки. Зважаючи на те, що армія в умовах війни потребувала укріплення тилу (боротьби зі шпигунами, інформаторами, агентами, криміналом), то відповідно й виникла потреба утворення структури органів безпеки – як армійських, так і урядових. Процес організації всіх без винятку контррозвідувальних структур можна розподілити на: розбудову тактичного

угруповання (спецслужби, що діють на місцях) та стратегічну (центральне управління).

Загальновідомо, що будь-яка держава, яка будує свої спецслужби на згарищі ліквідованого режиму, приречена робити помилки, різке переформатування (чого в звичайному режимі робити не можна). Структура спецслужб, як правило, «хворіє» тими ж «хворобами», що й державний механізм та суспільство. Тому це необхідно враховувати під час формування системи органів безпеки.

Процес утворення білогвардійських спецслужб, зокрема й на Півдні України, відбувався у складній військово-політичній обстановці. Уже на початку 1918 р. було створено перші осередки спецслужб російсько-білогвардійського режиму. Наприклад, була утворена Політична канцелярія, на яку покладалося завдання формувати підпільні Центри Добровольчої армії (майбутніх урядових контррозвідувальних організацій) на місцях [19 – 20]. Цим було розпочато перший етап формування спецслужб Білого руху.

Наступним етапом у процесі розбудови спецслужб стало формування у квітні 1918 р. Розвідувального відділення штабу Добровольчої армії (перша армійська спецслужба). Очолив нову структуру Генерального штабу підполковник (з кінця 1918 р. – полковник) С.Н. Ряснянський. Особливість новоствореної структури полягала в тому, що вона поєднувала функції розвідки і контррозвідки (на початок XX ст. це було нормальним явищем для системи органів безпеки у світі).

У сфері контррозвідувальної діяльності на цей підрозділ покладалися завдання підтримання зв'язку з підпільними антибільшовицькими організаціями в Одесі, Миколаєві, Херсоні, адже саме в цих містах зосереджувалася велика кількість зброї та людських ресурсів [16, 40].

Упродовж досліджуваного періоду на території Південної України утворено центри контррозвідки 1-го розряду в Одесі, Сімферополі, Юзівці, Херсоні, Миколаєві. За штатним розписом до них входили 9 осіб (начальник центру, начальник штабу, секретар-скарбник, завідувач розвідки, завідувач агітації та три особи для доручень).

У Ялті, Феодосії, Керчі, Катеринославі, Олександрівську, Мелітополі та в Маріуполі в цей період було створено центри 2-го розряду, які складалися з 8 співробітників (начальник центру, начальник штабу, секретар-скарбник, завідувач розвідки, завідувач агітації та дві особи для доручень [1 – 6; 10, 40 – 55].

Основними відмінностями між центрами 1-го та 2-го розрядів була їхня чисельність, а також той факт, що перші зосереджували свою увагу на великих стратегічних містах.

Головний напрям роботи контррозвідки полягав в організованому веденні інформаційної війни та пропагуванні ідей політичної програми російсько-білогвардійських урядів. Так, улітку 1918 р. Штабом Верховного командування було засновано Освідомче Агентство (ОСВАГ), що підпорядковувалося безпосередньо Дипломатичному відділу (міністерству)

під управлінням М. Алексєєва. Головне управління ОСВАГу розташовувалося в м. Ростові-на-Дону, а його відділи управління розміщувалися в південноукраїнських містах Одесі та Харкові. Кожен відділ мав у підпорядкуванні відділення, яке в свою чергу керувало пунктами, а пункти мали в своїй структурі підпункти [18].

Кожна структурна одиниця мала лінійну, спрощену структуру. У підрозділах функціонували: інформаційна, агітаційна, організаційна, літературно-публіцистична, художньо-агітаційна, технічна та загальна частини.

Під фактичним управлінням ОСВАГу знаходилися всі засоби масової інформації та культурні установи (газети, журнали, театри, друкарні). Кожна з цих установ мала свого співробітника, який отримував платню. У складі ОСВАГу окремо існувало так зване «лекторське бюро», до якого входили відомі викладачі історії, філософії, літератори та актори. Кожен із них мав свою посаду в структурній моделі організації і перебував на повному бюджетному утриманні. Бюро очолював відомий редактор однієї з владних газет С. Соколов [10, 56].

Незважаючи на чітку структуру, ця організація, на нашу думку, нагадує доволі невдалу схему побудови Міністерства інформації. Адже пропагандистська сфера діяльності належала як до штатних органів контррозвідки, так і до урядових функцій Особливої Наради.

Схожі організації більш сучасного типу наявні й на окупованих територіях Кримського півострова та Донбасу. Вони діють під керівництвом Федеральної служби безпеки Російської Федерації, на них покладаються такі ж функції пропаганди, що й свого часу покладалися на ОСВАГ.

Отже, на перших етапах утворення та становлення контррозвідки російсько-білогвардійський генералітет створив, так би мовити, «рамочні структури», які повинні були наповнюватися суттєвими повноваженнями та підготовленими кадрами в процесі власної діяльності.

З приходом до влади Головнокомандувача Добровольчої армії А. Денікіна відбувається реорганізація системи спецслужб. Маючи в своїх руках всю повноту військової та цивільної влади, генерал 1 жовтня 1918 р. ліквідовує Військово-політичний відділ. Органи розвідки і контррозвідки ВПВ передаються в підпорядкування Військово-морського відділу як Особливе відділення, на чолі якого стояв полковник В. Крейтер. Натомість осередки ВПВ у містах Південної України були ліквідовані, а їхній особовий склад перейшов на службу в Центри Добровольчої армії, які вже існували [20].

Особливе відділення урядових спецслужб складалося із загального та особливого підрозділів і контррозвідувальної частини (КРЧ). Згідно зі штатним розписом у відділенні проходили службу 21 офіцер і 11 солдатів: начальник відділення, помічники з особливого (таємного) діловодства, помічники з розвідки (3 особи), завідувач КРЧ, завідувач паспортного бюро, 4 перекладачі, діловод із контррозвідки, 8 обер-офіцерів для доручень, а також діловоди та водії.

18 жовтня 1919 р. відділення скоротили до 17 офіцерів і 10 солдатів, додавши 2 цивільних чиновників до її частини.

Згідно зі штатним розписом осередки контррозвідувальної частини в південноукраїнських містах мали у своєму складі 1 офіцера, 8 чиновників і 5 солдатів (начальника частини, 2 помічників, перекладача, 2 діловодів, 2 помічників діловодів, реєстратора, 2 писарів і 3 рядових-зв'язківців).

У свою чергу цій структурі підпорядковувалися також паспортні пропускні пункти в Севастополі, Керчі, Одесі, Феодосії та Ялті. За штатом пункт складався з чотирьох офіцерів (начальника, його помічника та двох офіцерів з діловодства) [10, 28].

Незважаючи на всі заходи щодо організації спецслужб, необхідно зазначити, що вони були недостатньо вкомплектовані й тому не могли активно протистояти шпигунській діяльності більшовиків та доволі успішній (на фоні інших) розвідці національних урядів України.

Наступним рішенням, пов'язаним із діяльністю спецслужб, став наказ № 2097 від 30 серпня 1919 р., у якому були оголошені «Тимчасові штати армійської контррозвідки ЗСПР», до складу якої увійшли: контррозвідувальна частина (КРЧ) управління генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандувача (центральна ланка управління військовою та урядовою спецслужбами); контррозвідувальний відділ (КРВ) відділу генерал-квартирмейстера армії, штабів областей і військових губернаторів (губерніальні, обласні осередки урядової контррозвідки та штабні підрозділи окремих армій); контррозвідувальний пункт (КРП) 1-го та 2-го розрядів (осередки міської контррозвідки, які функціонували майже в кожному місті Півдня України); контррозвідувальний пост (підпорядковувалися міським осередкам спецслужб, функціонували на рівні повітової контррозвідки). До складу КРЧ входили 18 офіцерів, 11 військових чиновників, 12 секретарів та писарів і 33 рядових військовослужбовці.

На підставі зазначеного вище ми можемо констатувати, що такий штатний розпис нагадує реальну спецслужбу, яка повинна була стати опорою державоохоронної структури сил безпеки російсько-білогвардійського режиму на окупованих територіях.

Разом із тим контррозвідувальні відділи не мали власних структурних підрозділів, крім конвойної команди. Начальник відділення мав помічників із розшукової та судової роботи, завідувача агентури і зовнішнього спостереження. У штаті відділення перебувало 16 офіцерів, 6 військових чиновників, унтер-офіцер, 16 солдатів і 7 писарів. Крім того, за відділенням були закріплені агенти зовнішнього спостереження (філери).

Контррозвідувальні пункти були копією вищеназваних підрозділів контррозвідувальних відділів. Їхні штати були невеликими: 10 офіцерів, 3 військові чиновники, 5 писарів, унтер-офіцер і 12 рядових.

Армійська контррозвідка була представлена КРЧ Головнокомандувача ЗСПР, КРВ при штабах Чорноморського губернатора, Всевеликого війська

Донського, Новоросійської області; КРП у Мелітополі, Одесі, Севастополі, Ялті, Феодосії та інших південноукраїнських містах [13].

З метою об'єднання діяльності карного розшуку та контррозвідки наказом № 3116 від 3 травня 1920 р. органи контррозвідки штабів Головнокомандувача Морського управління з усіма підвідомчими установами передавалися в підпорядкування начальника військового управління, утворюючи Особливу частину (армійська контррозвідка). Згідно з цим наказом органи контррозвідки перетворювалися на спостережні пункти при штабах корпусів і дивізій, а дрібніші структури (на рівні штабів полку, батальйону, окремої роти) повністю ліквідовувалися [12, 60].

Окрім контррозвідки, до складу державоохоронних структур Білого руху входили й інші органи. Так, другою структурною одиницею державоохоронних органів була Державна Варта, створена 25 березня 1919 р. для забезпечення правопорядку на територіях, підпорядкованих уряду А. Денікіна. Зазначимо, що ця структура за своєю сутністю була компіляцією старої царської поліції з жандармерією та мала воєнізовану структуру [8, 255].

Комплектування Державної Варти не було чимось особливим для мілітарного державного утворення. До неї переводили польових офіцерів, а нижчих чинів набирали за рахунок мобілізації в тій чи іншій місцевості, що призводило до дезертирства чи невиконання функціональних обов’язків.

Від моменту створення Державної Варти її очільником був генерал-майор Окремого корпусу жандармів Л. Бардін. А вже 19 вересня 1919 р. його замінив генерал від інфантерії М. Мартос [3, 233].

У губерніях Варта підпорядковувалася віце-губернатору, а в містах були створені окремі частини та дільниці Державної Варти. На повітовому рівні також створювалися окремі невеликі підрозділи, губернська бригада була за чисельністю до трьох із половиною тисяч осіб.

У структурі Державної Варти налічувалися окремі спеціальні підрозділи: залізнична та морська варти, а також карна міліція [19, 221].

Функції Державної Варти закріплювалися законом, прийнятим Особливою Нарадою 25 березня 1919 р. На цю структуру покладалися обов’язки з охорони громадського порядку. Крім того, саме вона контролювала виконання наказів Головнокомандувача та губернатора [2, 587]. Державна Варта займалася перевіркою документів, повертала майно, незаконно реквізоване. Окремими наказами Варті було надано право дозволяти чи забороняти виїзди громадян із певної території.

Зважаючи на величезну територію, що її контролював уряд А. Денікіна, чисельність формувань Державної Варти також була чималою. На Півдні України Катеринославське відділення мало у своєму штаті понад 1 тис. офіцерів та окрему бригаду, Чорноморське відділення – 1 920 осіб та окрему бригаду. Харківська губернія (одна з найбільших за територією) мала найбільшу чисельність варти – 3 тис. осіб та окрему бригаду [3, 233]. Загальна кількість

членів Варти становила понад 80 тис. осіб, більша частина якої була зосереджена на Півдні [4, 29].

Але незважаючи на чисельність, діяльність Варти на Півдні ускладнювалася тим, що українське населення не підтримувало російську армію (як білогвардійську, так і більшовицьку). Крім того, значна частина населення підтримувала Н. Махна, а жителі міст (здебільшого) – українські режими.

У містах на Півдні України російсько-білогвардійська Державна Варта мала не тільки забезпечувати громадський порядок, а й протидіяти повстанським намірам частини населення [20, 108].

Однак підходи до формування Варти свідчать про те, що своїми діями білогвардійці підштовхували населення до збройної боротьби. Наприклад, у м. Бердянську Катеринославської губернії білогвардійська Державна Варта була на 100% сформована з гетьманської структури, тобто відбулося просто перейменування. Цей факт спровокував соціальне напруження, адже гетьманська Варта дискредитувала себе корупцією та каральними акціями [15].

У Державній Варті Катеринослава та губернії відчувався брак кадрів. Наприклад, коли розгорнулося махновське повстання, ця структура не змогла чинити опору в жодному місті чи містечку. Винятком став лише Бердянськ, однак і там махновці, підмовивши місцевих рибалок, змогли захопити місто.

У м. Харкові Державна Варта займалася переважно бюрократичною роботою, видаючи дозволи на виїзд із міста [7, 26 – 39].

Таким чином, проаналізувавши компоненти державоохоронних органів російсько-білогвардійського режиму, їхню структуру та специфіку діяльності, автор дійшов висновку, що впродовж 1918 – 1920 рр. були створені органи, покликані спростити завдання відновлення «єдиної і неподільної Росії». Ці органи за своєю суттю мали стати потужним інструментом у військово-політичному протистоянні з українською державністю. Створена в 1918 – 1920 рр. мережа державоохоронних органів Білого руху функціонально представляла собою сили спецслужб (контррозвідка) та поліції (Державна Варта). Кожна з цих структур мала тактичний (місцевий) і стратегічний (центральне управління) рівні. Контррозвідка на Півдні представлена осередками, що підпорядковувалися особисто командувачу армії, а політична контррозвідка (Центри Добровольчої армії) була підзвітна керівникові уряду. Одним з особливих підрозділів контррозвідки був ОСВАГ, що виконував роль рупора пропаганди та провідника засадничої ідеології відновлення «єдиної та неподільної» Росії. Другий складник державоохоронних структур російсько-білогвардійських урядів – Державна Варта – де-юре була поліційною структурою, однак на неї покладалися й нехарактерні для неї функції, як-то боротьба з підпіллям та ін.

Пропонований огляд не вичерпує теми, заявленої в публікації. Натомість у ньому вказані основні хронологічні та тематичні компоненти розбудови державоохоронних органів Білого руху на Півдні України в 1918 – 1920 рр., окреслено стан наукової розробки проблеми, виокремлено джерельну

компоненту. З наведеного вище викладу випливають перспективи подальшої розробки теми, що полягають у виявленні та опрацюванні нових джерел і праць з метою поглибленого осмислення заявленої теми, у з'ясуванні пріоритетних напрямів її подальшого розвитку.

Джерела та література:

1. *Абинякин Р. М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917 – 1920 гг. / Р.М. Абинякин. – Орел.: Издатель: А. Воробьев, 2005. – 204 с.*
2. *Виноградов В.К. Всероссийский национальный центр / В.К Виноградов. – М.: РОССПЭН, 2001. – 606 с.*
3. *Волков С.В. Белое движение в России: организационная структура. / С.В. Волков. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 233.*
4. *Греков Б.Д. Исторические записки / Б.Д. Греков – Т. 12. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – 322 с.*
5. *Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-128. – Оп. 2. – Спр. 2. – Телеграми розвідвідділам, комендантам станцій про військові замовлення співробітників розвідувальних пунктів, продовольче постачання, обмундирування Добровольчої армії, масові захворювання робочих військовополонених. – 1.05. – 1.12.1919. – 140 арк.*
6. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДВОВУУ). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1. – «О розыске военнопленных и др. лиц. Циркуляр отдела Управления о борьбе с контрреволюционной агитацией духовенства» – 8 арк.*
7. *ЦДВОВУУ. – Ф. 446. – Оп. 1. – Спр. 3. – «О выдаче разрешений на право выезда из гор. Харькова» – 147 арк.*
8. *Додонов Б.Ф. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине: сентябрь 1918 – декабрь 1919 года / Б.Ф. Додонов – М.: РОССПЭН, 2008.– 1002 с.*
9. *Кирмель Н.С. Борьба деникинской контрразведки против большевистского подполья в годы Гражданской войны [Електронний ресурс] / Н.С. Кирмель – Режим доступу – http://www.naukaxxi.ru/materials/130/*
10. *Кирмель Н.С. Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918 – 1922 гг.) / Н.С. Кирмель – М.: ВУ, 2007. – 136 с.*
11. *Кирмель Н.С. Деятельность разведки белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918 – 1922 гг.): монографія / Н.С. Кирмель. – М.: ВУ, 2008. – 162 с.*
12. *Кирмель Н.С. Документы спецслужб белогвардейских правительств и армий 1918 – 1922 гг. в федеральных архивах России / Н.С. Кирмель – М.: Отечественные архивы, 2008.– № 3. – С.55 – 64.*
13. *Кирмель Н.С. Организационное строительство белогвардейских спецслужб на Юге России (1918 – 1920 гг.) [Електронний ресурс] / Н.С. Кирмель // Чекист. 2005. – 8 мая. – Режим доступу: http://www.chekist.ru/article/791*
14. *Кирмель Н.С. Разведывательные и контрразведывательные органы Белой армии. 1918 – 1920 гг. [Електронний ресурс] / Н.С. Кирмель // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.mil.ru/info /1068/11278/ 11845/25231/15824/11842/index. shtml*

15. *Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року / М. Ковальчук // Український історичний журнал. – № 5. – К., 2009. – С. 106 – 121.*
16. *Лисовой Я.М. Белый архив Т. 1 / Я.М. Лисовой. – Париж: Мелоу, 1930. – 240 с.*
17. *Лукомский А.С. Воспоминания / А.С. Лукомский – Берлин: Отто Кирхинер и Ко, 1922. – 320 с.*
18. *Новая Россия. Харьковская ежедневная газета. – 3 ноября 1919 года.*
19. *Соколов К. Н. Правленіе генерала Деникина: (Из воспоминаній) / К.Н. Соколов – София: Россійско-болгарское книгоиздательство, 1921. – 290 с.*
20. *Суетов Л.А. Белое дело / Л.А. Суетов – Т. 1 – М.: Наука, 2000. – 160 с.*
21. *Устинов С.М. Записки начальника контрразведки / С.М. Устинов. – Белград: М.И. Стефановичъ и Ко, 1922. – 146 с.*
22. *Цветков В.Ж. Государственная стража Екатеринославской губернии в борьбе с повстанческим движением в Новороссии (август – начало октября 1919 г.) / В.Ж. Цветков // Белая гвардия, № 1, М., 1997.*

© Юрий БИЛАЙ

КОНТРРАЗВЕДКА И ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАЖА БЕЛОГО ДВИЖЕНИЯ НА ЮГЕ УКРАИНЫ (1918 – 1920 гг.)

Автор рассмотрел деятельность государствоохранных органов Белого движения на территории Юга Украины. Отдельно рассмотрен вопрос строительства их структуры и организационных особенностей. Проанализировав компоненты государствоохранных органов российского белогвардейского режима, их структуру и специфику деятельности, автор отметил, что на протяжении 1918 – 1920 гг. были созданы органы, которые должны были упростить задачу восстановления «единой и неделимой России». По существу эти структуры должны были стать мощным инструментом в военно-политическом противостоянии с украинской государственностью.

Ключевые слова: *государствоохранные органы, контрразведка, Белое движение, Юг Украины.*

© ***Yrii BILAI***

COUNTERINTELLIGENCE AND STATE GUARD WHITE MOVEMENTIN SOUTHERN UKRAINE (1918 – 1920 years)

The article addressed activity of state security organs of the White movement in the South of Ukraine. The author singled out the issue of expansion the structure of state security organs of the White movement and their organizational particularities. The author has analyzed components of the state security organs of the Russian-Whiteguard mode, their structure and specific of activity and he has determined that during 1918 – 1920 were created bodies that were intended to simplify the task of restoring "one and indivisible Russia". These bodies essentially had to be a powerful tool in the military-political confrontation of the Ukrainian statehood.

Keywords: *state security organs, counterintelligence, White Movement, South Ukraine.*

УДК 94(477) “1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

Здійснено аналіз причин появи, ролі та значення українського повстанського руху на українських теренах у першій чверті XX ст. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, не вирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовило появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку чинної влади. Хоча історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної платформи, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: *збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.*

(Частина III)

Зародження та зміцнення на українських землях такого явища, як повстанство, цікавило дослідників військової історії практично з часів громадянської війни першої чверті XX ст. Виявилося, що в умовах, коли центральна влада не стабільна або занадто слабка й не може гарантувати населенню підконтрольної території твердого дотримання законів, з’являються сили та окремі лідери, що перебирають на себе функції держави аж до збройного захисту. Про такий інтерес можуть свідчити праці, опубліковані або під час громадянської війни, або після її закінчення. До таких ми можемо віднести

роботи М. Капустянського, М. Кольцова, Л. Троцького, В. Антонова-Овсієнка, М. Маргулієса та багатьох інших учасників та свідків досліджуваних нами подій [6; 8; 18; 1; 12].

Соціальна напруга в Україні почала зростати з приходом до влади Центральної Ради, у ході діяльності якої виявилося поєднання демонстративно декларативних «лівих» поглядів та двоїстої внутрішньої політики, коли вирішення найбільш значущих для населення проблем відкладалося. Відмова більшості керівництва Центральної Ради від створення власної армії в умовах, коли в сусідній Росії розпочиналася громадянська війна, спричинила зростання там інтересу до України, до її продовольчого, промислового й сировинного потенціалу [20, 68].

Вирішення проблем із викачуванням продовольства, у першу чергу зерна, було покладено на надзвичайного комісара Раднаркому С. Орджонікідзе, відрядженого в Україну ще у грудні 1917 р., який користувався допомогою розгалуженої мережі військово-реквізиційної комісії. Уже після прийняття Центральною Радою IV Універсалу з'ясувалася відсутність військових сил для захисту української території, саме цим скористалися військові формування, що проникали з території Великоросії та займалися насадженням ВРК відповідно до настанов В. Леніна – створення обласних тимчасових радянських урядів не дає можливості оцінювати рух московських частин як окупацію та формує сприятливу атмосферу для подальшого просування [10, 224].

Командування частин, які проникали на територію України, зокрема «Першого Московського революційного добровільного загону по боротьбі з контрреволюцією» на чолі з комуністом Єгоровим, колишнім полковником царської армії, боролися проти національно-визвольного руху під Києвом, у Катеринославі, у Золотоноші, Черкасах, Смілі. 10 січня 1918 р. петроградський військовий загін під командуванням царського підполковника М. Муравйова, спираючись на підтримку харківських робітничих організацій, обеззброїв українські частини в Харкові, а 19 січня захопив Полтаву [16, 11 – 12]. «Московський відділ особливого призначення» під командуванням Знаменського, просуваючись від Брянська, зайняв Глухів і Кролевець. З Гомеля на Бахмач і Конотоп рушила група колишнього вчителя Берзіна. Трагедія під Крутами наочно довела, що достатніх сил для захисту держави Центральна Рада не мала [15, 520 – 521].

Нові органи влади, що орієнтувалися на РКП(б), підтримувані збройними загонами із сусідньої держави, відразу взялися за реквізиції, арешти, розстріли та відверті грабунки [14, 34].

Саме реакцією українського селянства на методи реалізації політики військового комунізму, імпортованого з Великоросії, ми можемо пояснити появу та наростання кількості збройних виступів. У відповідь, уже в 1918 р. в Україні розпочався комуністичний терор: за свідченням М. Лациса, лише київська

«надзвичайка» тільки за один рік встигла розстріляти 825 осіб, у той час як від рук селян по всій Україні загинуло близько 2 тис. чекістів [9, 25, 26, 71, 81].

Характеризуючи розстановку політичних сил у питанні зародження повстанських сил на українських теренах, ідеолог махновського руху П. Аршинов стверджував, що комуністична партія не мала тут і десятої частини тих організованих партійних сил, які вона мала у своєму розпорядженні у Великоросії, тому її вплив на селян та робітників України був незначним. Відмінний характер української революції П. Аршинов пояснював наявністю двох умов – відсутністю сильної організованої політичної партії та існуванням духу волелюбності, який історично притаманний українському трудівникові. Саме з цих причин, на його думку, одержавлення в Україні йшло важко, а радянський апарат створювався в основному механічно [3, 43 – 44].

Перші зіткнення повсталих українських селян із червоногвардійцями почалися поблизу Донбасу та в багатих на хліб Херсонській і Катеринославській губерніях. Справжня битва місцевих повстанців із червоними загонами розгорнулася біля с. Терни в Харківській губернії, де до повсталих приєдналося населення довколишніх сіл [11, 179 – 180].

Канадський дослідник визвольної боротьби українського народу Р. Млиновецький у свою чергу звинувачував членів Центральної Ради в нерозумінні того факту, що московські політики лише прикривалися загальнодемократичними та соціалістичними лозунгами, а на ділі проводили чітко виважену шовіністичну політику стосовно України [13, 54].

Паралельно з викачуванням продовольчих ресурсів С. Орджонікідзе серйозно поставився до вилучення грошових ресурсів з України. Банки в губернських центрах відмовлялися фінансувати представника іншої держави, і тоді надзвичайний комісар пішов уже второваним шляхом: більшу частину директорів і головних касирів відправили до «надзвичайки», а двері сховищ підірвали [4, 122 – 123].

За російськими зразками в Україні почала проводитися і націоналізація. Уже 29 січня 1918 р. об'єднання «З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії» проголосили власністю радянської республіки. На кінець березня 1918 р. лише на Донбасі були націоналізовані 230 шахт, які давали близько половини усього вугілля басейну [19, 86].

З часом зростали темпи націоналізації та розширювалися її рамки. На початок квітня 1918 р. більшість монополій уже змінила власників і прийшла черга середніх і дрібних підприємств та транспорту. Таким чином, полегшувався вивіз промислових і продовольчих товарів з України, на територію якої стала поширюватися дія декретів Раднаркому Росії, а з іншого, націоналізація, за словами П. Аршинова, вилилася в абсолютне одержавлення всіх форм народного життя [3, 44].

Селяни не отримали нічого від націоналізації поміщицьких латифундій – на конфіскованих землях почали створюватися радянські господарства. Радянський

«похід за хлібом» був перерваний березневим наступом німців. На Волині полковники Центральної Ради П. Болбочан та Сушко активізували збройну боротьбу проти комуністичного режиму. Український уряд, який повернувся до Києва, розколювали внутрішні суперечки, а різні політичні партії, що складали Центральну Раду, не могли дійти компромісу. Діяльність національних об'єднань почала набирати антиурядового забарвлення, а залишене напризволяще населення втратило довіру до УНР та її інститутів. Визнаючи прогресивні закони, прийняті Центральною Радою, але не реалізуючи їх, уряд підривав свій авторитет. Тому соціалістичні лозунги та обіцянки лише збурювали населення.

У доповіді начальнику операційного відділення німецького Східного фронту про стан справ в Україні в березні 1918 р. К. Росс відмічав, що в країні немає ніякої центральної влади, вона поділена на цілий ряд окремих областей, які часто обмежуються кордонами одного села, влада в яких належить окремим партіям або отаманам, що спираються на своє оточення та найманців, і усі вони мають надзвичайно велику кількість зброї [2, 288].

Небезпечним для українського уряду було те, що не існувало реальних можливостей для виконання обумовлених під час переговорів у Бресті продовольчо-фуражних та інших зобов'язань щодо поставок у Німеччину та Австро-Угорщину. Утім, Німеччина із союзниками теж не могла виконати свої зобов'язання – поставити сільськогосподарські машини та реманент. Однак, на противагу німцям, інтереси яких підтримував більше ніж 300-тисячний корпус, військові сили Центральної Ради оцінювалися лише як «політична декорація». Оптимізму німцям додавало й те, що, просуваючись територією України, вони не зустрічали організованого опору: більшовицькі частини відходили, а сил місцевих отаманів для оборони було явно недостатньо. Рівень боєздатності їхніх нечисленних загонів був занадто низьким. Хоча німці розуміли, що відносна лояльність населення до них і до Центральної Ради гарантована лише до миті порушення статус-кво в питанні розподілу землі, але зрив поставок продовольства не залишав їм іншого виходу. Німецький уряд зробив ставку на іншу форму державного устрою – на чолі української держави постав гетьман П. Скоропадський.

Українське селянство в цілому досить спокійно зустріло зміну влади. Вочевидь, сподіваючись на те, що гетьман допоможе їм отримати панські, монастирські та церковні землі, обіцяні ще Центральною Радою. Проте після створення Всеукраїнського союзу земельних власників, члени якого виступили з категоричною вимогою придушення анархії, ліквідації всіх змін у судовій системі та органах місцевого самоврядування, стало зрозуміло, що вирішувати земельну проблему в інтересах українського селянства гетьманський уряд не збирається.

Погіршення міжнародного становища центральних держав не давало їм часу на соціальні експерименти в Україні, виснажені війною країни потребували повноцінних поставок продовольства. Уже в травні 1918 р. гетьманський режим

відмовився від співпраці з політичними партіями національної орієнтації. Останньою спробою мирно вирішити цю проблему стало створення Української Національно-Державної ради, що її сформували демократи-хлібороби, самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти. Головним завданням новоствореного органу була зміна орієнтації управління державою на національні сили. Однак П. Скоропадський покладався лише на окупаційні війська, не довіряючи адміністративним можливостям українських політиків.

У цей же час українське селянство також змінює своє ставлення до гетьмана та його правління. Ні український уряд, ні окупаційна влада нічого не зробили для того, щоб утримати на своєму боці хоча б заможну верхівку села. Наводячи порядок у маєтках та поміщицьких латифундіях, каральні загони, керуючись вказівками та рекомендаціями колишніх власників, піддавали тілесним покаранням усіх без винятку мешканців села. А досить часто при розподілі поміщицьких земель, особливо реманенту та худоби, саме найзаможніші селяни відбирали собі найкраще. Тому повернення власності, відповідно до нового законодавства, досить болісно зачіпало інтереси всіх верств українського села. Бажаючи компенсувати свої втрати якнайшвидше, колишні власники обкладали населення контрибуціями, активно застосовуючи при цьому принцип кругової поруки. У результаті цих заходів за незаможних селян змушені були сплачувати накладені покарання власники міцних господарств [7, 11].

Стихійна демобілізація російської армії, швидкий відступ частин УНР, стрімкий наступ та відкочування більшовицьких військових формувань призводило до масового дезертирства та накопичення зброї в руках населення. Світова війна підготувала офіцерські та унтер-офіцерські кадри, що могли стати на чолі новостворюваних місцевих збройних загонів. У той же час сільська інтелігенція вже могла розробити ідеологічну платформу, а заможне селянство було здатне економічно підтримати боротьбу проти чинного уряду.

Уже в травні 1918 р. в Україні починаються збройні селянські виступи, спрямовані і проти окупантів, і проти гетьманського режиму. У Золотоніському повіті с. Бурімка захопили німецький каральний загін. 16 травня 1918 р. повсталі напали на пошту с. Васютенці і захопили шаблі та 2 револьвери. У повіті був створений і ВРК, який здійснював загальне керівництво та координував дії повсталих. Для придушення цього виступу владі довелося залучати навіть артилерійські частини.

Утім, час для вирішення проблеми силою зброї був уже втрачений. У с. Великий Хутір було вбито 7 членів Спілки селян-хліборобів, яка підтримувала П. Скоропадського. Повстання перекинулося й на інші села повіту. Полтавський губернський староста Іваненко доповідав, що в районі с. Пальміри Золотоніського повіту зосереджено 700 озброєних селян, а в Бурімці організовано й озброєно їх 10 тис. Голова золотоніської організації партії українських демократів-хліборобів С. Шемет повідомляв про рішення повсталих селян вбивати кожного, хто брав участь у виборах гетьмана в Києві [21, 10].

Ситуацією досить оперативно скористалися в Росії: у липні 1918 р. була створена КП(б)У як складова частина РКП(б), що нараховувала 4 364 члени. Також було задекларовано завдання об'єднати Україну та Великоросію [5, 211]. Таке об'єднання було життєво необхідним для обох політичних суб'єктів – комуністи України через незначну чисельність для завоювання влади потребували зовнішньої підтримки, а радянська Росія, перебуваючи у стані фактичної громадянської війни, гостро потребувала продовольства. У своїх телеграмах, датованих літніми місяцями 1918 р., В. Ленін вимагав влаштовувати масові походи по хліб, очищати всі українські повіти від хлібних надлишків, організовувати трійки диктаторів, проводити масові обшуки, розстріли, депортації ненадійних елементів, конфіскації всього майна повсталих, практикувати взяття заручників [10, 173, 176, 439 – 440, 498].

Почав змінювати свої зовнішньополітичні акценти і режим гетьмана П. Скоропадського. Новий курс був обумовлений подіями в Німеччині та Австро-Угорщині, зростанням питомої ваги великоросійської еміграції, яка орієнтувалася на країни Антанти, з ідеєю реанімації «єдиної та неподільної Росії» [19, 104 – 105]. Дестабілізувало ситуацію в державі й наростання невдоволення українського селянства, де посилювали свою агітацію українські партії лівого спрямування, комуністи та прибічники Центральної Ради, а також партії та групи, яких не влаштовував жоден із пропонованих шляхів будівництва нової України. Незважаючи на накази окупаційного командування та гетьманської варти про обов'язкову здачу зброї, збройне протистояння наростало. Несподівано перервалися переговори про підписання миру з російською делегацією, яку очолював Х. Раковський. Український консул у Москві Кривцов 10 жовтня 1918 р. повідомив, що з капітуляцією Німеччини радянський уряд Росії вважає анульованою Брестську мирну угоду, а тому Раднарком не вважає для себе обов'язковим підписання мирного договору з Україною. З Росії бомбардували Київ грізними телеграмами, звинувачуючи гетьманський уряд в образах своєї делегації. У відповідь у Києві заарештували членів російської делегації О. Єгорова і П. Дибенка та вчинили обшуки в приміщеннях російського консульства. Були знайдені прямі докази сприяння підготовці антигетьманського повстання з боку російських дипломатів та членів делегації на переговорах. У відставку було відправлено 10 українських міністрів, а П. Скоропадський за погодженням з В. Винниченком призначив новий склад кабінету міністрів [17, 150].

Отже, ми можемо констатувати, що гетьманський режим П. Скоропадського не зміг стабілізувати ситуацію в Україні, а його спроби виконати договірні зобов'язання Центральної Ради з центральними державами в питаннях продовольчих поставок збурили більшість українського селянства. Наявність значної кількості зброї та підготовлених на фронтах Першої світової війни офіцерських кадрів обумовили українському населенню можливість чинити збройний опір спробам проводити реквізиції продовольчих запасів.

Погіршувало становище Української держави й намагання представників лівих партій та сусідньої країни вирішити свої проблеми саме за рахунок українського суспільства.

Джерела та література:

1. *Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. – М. – Л.: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.*
2. *Архив русской революции. – Берлин: Изд-во И.В. Гессена. – Т. 1. – 326 с.*
3. *Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921 гг.). / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.*
4. *Дубинский-Мухадзе И.М. Серго Орджоникидзе / И.М. Дубинский-Мухадзе. – К.: Політична література, 1984. – 254 с.*
5. *Історія держави і права України / Під ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Ін. Юре, 1997. – 799 с.*
6. *Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – 310 с.*
7. *Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстанство) / Б.В. Козельський. – Х.: Держвидав України, 1927. – 148 с.*
8. *Кольцов М. Петлюровщина / М. Кольцов. – Петербург: Госиздат, 1921. – 43 с.*
9. *Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте / М.Я. Лацис. – М.: Госиздат, 1920. – 115 с.*
10. *Ленін В. Телеграма головкомові І.І. Вацетісу від 29.11.1918 р. / Повн. зібр. тв. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 37. – 713 с.*
11. *Летопись революции. – Х.: Госиздат Украины, 1933. – № 1 – 2. – С. 179 – 180.*
12. *Маргулиес М. Огненные годы (Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России) / М. Маргулиес. – Берлин: Манфред, 1923. – 321 с.*
13. *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань (1917 – 1922 рр.) / Р. Млиновецький. – Оттава, 1996. – 126 с.*
14. *Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути (1917 – 1922 рр.) / О.О. Несвіцький. – Полтава: Просвіта, 1995. – 278 с.*
15. *Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.*
16. *Примаков В. Записки волонтера / В. Примаков. – К.: Вид-во при КДУ, 1970. – 216 с.*
17. *Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция на Украине // Сост. С.А. Алексеев. – М.-Л.: Отечество, 1930. – 512 с.*
18. *Троцкий Л. Как вооружалась революция / Л. Троцкий. – М.-П.: Государственная типография имени Ивана Федорова, 1923. – Т. 1. – 220 с.*
19. *Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – Киев-Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.*
20. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / Упоряд. В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 590 с.*
21. *Фесенко О.П. Комбриг Богунський / О.П. Фесенко. – К.: Серія 1 «Час і суспільство», № 6, 1991. – 48 с.*

© *Андрей ЛЫСЕНКО*

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

Произведен анализ причин зарождения, роли и значения украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы в сумме с активной борьбой вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© *Andrei LYSENKO*

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside

pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА ГРАБУВАННЯ І НАСИЛЬСТВА – НАЙКОРОТШИЙ ШЛЯХ ПРИМУСУ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ ДО РІЗНОМАНІТНИХ РОБІТ

Досліджується нацистська політика грабування і насильства на окупованій території Харківщини як найкоротший шлях примусу цивільного населення до виконання різноманітних робіт для потреб мілітаристської Німеччини, а також актуальність цього питання на сьогоднішній день. Головні ідеї означеної тематики викладені на основі аналізу та досліджень вітчизняних і зарубіжних істориків, архівних, публіцистичних матеріалів, спогадів учасників тих трагічних подій. У повному обсязі розглянуті організаційні та практичні дії, методи, заходи, які запроваджувала окупаційна влада міста й області стосовно населення Харківщини, щоб примусити підневільних громадян міста та області працювати на нацистську Німеччину. На основі опрацювання різноманітних історичних джерел удалося встановити, що політика грабування та насильства, яку організовували й запроваджували в життя окупанти щодо підневільного цивільного населення, була найголовнішою причиною, яка змушувала мирне населення міста й області йти працювати на потреби Третього райху. Матеріали цього дослідження можуть використовувати викладачі, студенти в різнопланових наукових дослідженнях із всесвітньої історії, історії України (зокрема в дослідженні регіональної історії), на різноманітних лекційних, семінарських та лабораторно-практичних заняттях.

Ключові слова: *Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, комендантська година, Дробицький Яр.*

Актуальність цього дослідження відображає багатогранність, складність і динамізм, який був характерний для організаційної і практичної діяльності нацистської влади Харківщини стосовно цивільного населення з метою залучення трудових ресурсів окупованої території міста й області до примусової праці на всезростаючі потреби Третього райху. Значний, суттєвий внесок у наукову розробку аспектів обраної тематики зробили як вітчизняні, так і закордонні

дослідники [1 – 8]. Утім, щоб скласти повну, цілісну й правдиву картину тих трагічних воєнних подій, украй мало подібних наукових і публіцистичних досліджень. Певною мірою це дослідження допоможе заповнити цю прогалину.

Метою статті є всебічне дослідження нацистської політики насильства і грабування на Харківщині в роки Другої світової війни з реконструкцією її основних напрямів і аналізом ефективності таких заходів.

Завдання, визначені для досягнення поставленої мети, такі:

1. Дати загальну характеристику нацистської політики грабування і насильства на Харківщині в роки Другої світової війни.

2. Визначити завдання, методи та заходи, які планувала і запроваджувала в життя окупаційна влада щодо цивільного населення міста та області.

3. На основі вищерозглянутих завдань визначити, як нацистська політика грабування і насильства на території окупованої Харківщини вплинула на повсякденне життя громадян міста та області.

Нацистський окупаційний режим у Харкові – складна сторінка історії Другої світової війни, яка тривала з 24 жовтня 1941 р. до 23 серпня 1943 р. Цей період двічі переривався короткочасними визволеннями території військовими операціями Червоної армії. 24 жовтня 1941 р. не просто день в історії, а початок німецької окупації м. Харкова, подія, що змінила і місто, і долі його мешканців.

Як і в інших областях тимчасової окупованої радянської території, на Харківщині нацисти з перших днів установили найжорстокіший окупаційний режим. Як зазначено в збірнику «Війна очима дітей»: «Повне страждань, розпочалося життя харківчан під владою фашистів» [1, 19]. Масове знищення мирного радянського населення – одна з головних задач окупаційного режиму. Репресії, приниження людської гідності, страх, погрози були постійними супутниками харків'ян. Убивства, свавілля завжди санкціонувалися вищими німецькими злочинцями. Із наказу «Керівна лінія поводження з цивільним населенням», підписаного 23 жовтня 1941 р. генералом Ервіном Фіровим: «Крайня жорстокість у поводженні з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою…» [2, 69]. Вважаючи себе представниками арійської вищої раси, нацисти зневажливо ставилися до цивільного населення. У спогадах Л. Ніколаєва, професора, доктора медицини, які були опубліковані у статті О.Н. Носенко, у збірнику статей «Сліди фашистських звірів» читаємо: «Бувало, несу з Журавлівки два відра води, а перед самою моєю квартирою мене спиняє посвистом німець і наказує занести воду йому. Я заносив, а потім, витерши сльози, знов повертався аж на Журавлівку. Оце і є рабство – страшне, чорне, від якого весь стаєш немічним, схожим уже не на людину, а на якусь німу істоту» [3, 33]. Про знахабніле ставлення окупантів до цивільного населення згадує Оксана Соловей у праці «Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: Спогади»: «Німці поводилися, як на мене, в ті дні дивно: забачать на комусь добрі чоботи – розбувайся на снігу, порядну шубу – скидай на морозі, навіть рукавиці відібрали в жінки, що несла воду» [4, 19].

В окупованому місті зразу було запроваджено комендантську годину. Ходити по вулицях було заборонено після заходу сонця. Із наказу німецького коменданта, що був опублікований у газеті «Нова Україна» від 28 лютого 1942 р., дізнаємося: «Заборонений час для мешканців міста Харкова установлюється від 16.00 години до 6.00 годин. Хто в цей час знаходитиметься на вулицях або площах без відповідного посвідчення, – буде розстріляний» [2, 20].

У зв'язку з погіршенням військової ситуації на фронтах Другої світової війни і у зв'язку з активізацією руху Опору в Харкові окупаційна влада на початку лютого 1943 р., збільшуючи комендантську годину, ще більше обмежує населення міста в своїх правах. Із розпорядження німецького командування м. Харкова щодо обмеження прав окупованого населення, яке було опубліковане А.В. Скоробагатовим у монографії «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)», відомо: «1. Вся влада і управління містом негайно переходять виключно до рук військового командування; 2. Заборонений для ходіння час установлюється з 17.00 до 5 години; Хто в заборонений час без дійсної перепустки буде знаходитись на вулиці, підпадає під небезпеку бути на місці розстріляним» [2, 42]. Такий само зміст має і наказ коменданта Харкова від початку листопада 1941 р.: «До населення м. Харкова. Виконання цього наказу слідує від 7.XI – 10.XI. В ці дні штатському населенню міста дозволяється ходити тільки від 6 год ранку і до 16 год (4 год дня). Якщо в заборонений час штатське населення міста буде зустрінуте на вулиці – будуть вважатися партизанами і будуть розстріляні. Усі видані до цього часу перепустки вважати недійсними» [5, 19].

Побоюючись партизанів, гітлерівці досить жорстоко карали мирне населення. Чоловік із табличкою «Партизан» на грудях уперше був повішений ще 25 жовтня 1941 р. [6, 131, 132]. Олександр Семененко, колишній керівник Харківської міської управи, у книзі «Харків, Харків…», згадуючи ті часи, повідомляв про те, що німці в перші дні окупації «на балконах повісили трупи якихось людей без імені, з коротким написом на грудях «комуніст». Ніхто не знав, який суд і за що повісив цих людей і хто були ці люди… Біля Лопанського Мосту, Катеринославська вулиця, будинок номер один, на чавунних поруччях балкона над головами прохожих гойдалися трупи» [7, 210]. Із спогадів Вадима Васильовича Степаненка довідуємося: «Пригадую на Сумській, під балконами других поверхів, повішених. І на кожному надпис: «Партизан!». На Холодній горі, на Муранова, де проживала моя тітка, трупи теж висіли вздовж усієї вулиці» [8]. Таку ж картину подій описано в збірнику документів і матеріалів «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни»: «На площі Дзержинського майже на всіх балконах були повішені люди, на вул. Котлова – теж повішені, на базарі розстріляли хлопчика. Трупи повішених висіли по три, а то і чотири дні. В цілому на балконах будинків та телеграфних стовпах уже в перші дні окупації було повішено 116 харків'ян» [9, 148]. Масові страти мирного населення тривали і в області. Про розстріли громадян на території Балакліївського району і Коломака

ми дізнаємося із збірника О.В. Дьякової «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю»: «Так само в перші ж години перебування фашистів було розстріляно 12 депутатів Андріївської сільради Балакліївського району. У перші дні окупації Коломака гітлерівці арештували, а потім розстріляли 27 і повісили 9 осіб» [10, 14].

Харківське єврейство зазнало великої трагедії вже в перші години нацистської окупації. Із спогадів Відмича, які були опубліковані Любов'ю Дражевською у праці «Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: Спогади», довідуємося: «Особливо жорстоко німці повелися з євреями. У перший місяць окупації був наказ усім євреям одягти на рукава спеціальні пов'язки» [4, 15]. Представників цієї національності арештовували і відправляли до служби безпеки, яка знаходилася за адресою: вул. Пушкінська, 94. У наказі від 14 грудня 1941 р., виданому військовим комендантом, говорилося про те, що впродовж трьох днів повинні прибути до бараків Верстатобудівного заводу всі особи єврейської національності. Смертна кара чекала на тих, хто не підкориться наказу. 15 тис. харківських євреїв перебували в цих бараках упродовж трьох тижнів. Після чого вони були страчені в Дробицькому Яру. Масові поховання у Дробицькому Яру стали трагічною пам'яткою і збереглися до нашого часу. Є. Кушнарьов у книзі «100 кроків Харківською землею» зазначив, що «під Харковом, недалеко від Чугуївського шосе, здіймається в небо двадцятидвохметровий обеліск. Поруч із ним – Менора, традиційний єврейський семисвічник. Це меморіал скорботи і пам'яті «Дробицький Яр», споруджений на місці, яке стало братською могилою для багатьох наших співвітчизників – жертв фашизму. Дотепер точно невідомо, скільки чоловік спочиває в цій землі. Поряд із євреями в ній поховані й українці, росіяни, люди інших національностей. За останніми оцінками, тут за страшні місяці харківської окупації було страчено близько п'ятнадцяти тисяч дітей, жінок, літніх людей, поранених і полонених солдатів. Словосполучення «Дробицький Яр» увійшло до світової історії Голокосту поряд із трагедіями Бухенвальду, Освенциму, Бабиного Яру, де нацистами були вчинені найтяжкі злочини проти людства» [11, 272, 273].

Підтвердженнями нелюдських методів масових розстрілів нацистів можуть слугувати численні приклади, які наведені у збірнику документів «Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і області в період їх тимчасової окупації»: «5. Фашистські кати розстрілювали свої жертви з близької віддалі в потиличну частину голови, про що свідчать кульові пробої й тріщини черепа. Розстріли чинили безпосередньо в ямах, про що свідчать пози трупів; цим же підтверджується, що багатьох із розстрілюваних закопували в ями з ознаками життя. З однієї ями вийнято труп з перебитою кісткою ноги, а також виявлено розтрощені черепи, що підтверджує застосування варварських методів розправи німецьких катів з невинними радянськими громадянами. 6. У багатьох розстріляних було знято взуття та одяг, що підтверджує мародерство німецької армії та її ватажків» [12, 15, 16].

Нацисти без будь-якого жалю знищували людей, прикутих до ліжка хворобами. Вони не милували немічних людей. Ми переконуємося у страхітливій політиці винищення згаданого контингенту населення, досліджуючи документи та довідки нацистського режиму на тимчасово окупованій території Харківщини. У збірнику документів і матеріалів «Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації» читаємо: «Протягом двох днів з наказу німецько-фашистського командування було пограбовано і ліквідовано лікувальний заклад і по-звірячому розстріляно всіх хворих у кількості 435 чоловік, з них 254 жінок» [12, 13].

Порушуючи Женевську конвенцію про військовополонених, згідно з якою сторони, що воюють, повинні дотримуватися гуманного ставлення до людей, котрі потрапили в полон, нацисти в окупованому Харкові з нечуваною жорстокістю розправлялися з радянськими військовополоненими. Без всякої на те причини загарбники могли не тільки образити, побити до смерті, а навіть розстріляти військовополонених. Із спогадів Л. Пешехонової, опублікованих у збірнику архівних документів «Війна очима дітей», довідуємося: «Фашистські окупанти по-звірячому знущалися з військовополонених. У таборі військовополонених радянські люди піддавалися знущанням, хворих відправляли на важкі роботи, не надавали медичної допомоги. Багато хто з них від побоїв і знущань не в змозі був триматися на ногах. При спробі населення дати комусь з полонених кусок хліба, німецькі солдати відганяли радянських людей, били їх палками і прикладами» [1, 24]. У донесенні А.П. Коротуна, парторга ЦК КПУ, про роботу підпілля від 6 січня 1942 р., опублікованому в збірнику «Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни», наведено факт побиття й подальшої загибелі в с. Гракове, що на Харківщині, радянського військовополоненого від рук солдата Вермахту: «У Гракові йшов обоз із 30 підвід. В обозі працювали військовополонені. Одна підвода відстала, і німецький солдат побив до полусмерті військовополоненого. Уночі він помер» [13, 107]. Про нелюдське ставлення до військовополонених ми дізнаємося з письмової роботи «Спогади про німецьку окупацію 1941 – 1943 рр.», написаної в березні 1945р. учнем середньої школи № 1 м. Барвінкове Харківської області й опублікованої у збірнику архівних документів «Війна очима дітей»: «Німці били дуже ранених червоноармійців, які не могли вже йти, зійшовши кров'ю. А який червоноармієць не міг уже йти, німці добивали прикладами» [1, 49].

Навмисно організований голод був одним із головних засобів масового знищення окупантами мирного населення Харківщини, яка до війни славилася своїми рекордними врожаями. Центральне торговельне товариство, що займалося заготівлею сільськогосподарської продукції на тимчасово окупованій території, 8 квітня 1943 р. видало постанову про необхідність поставки сільськогосподарської продукції на потреби військових сил Третього райху: «Усім торговельним організаціям і господарсько-продуктовим товариствам

відносно подання докладу і місячного звіту. Згідно з постановою господарсько-економічного штабу і постановою німецького міністра окупованих областей повинні щомісячно надавати відомості про поставки сільськогосподарських продуктів для збройних сил» [14, 25]. Окупанти з ентузіазмом реалізовували ці постанови в життя. У збірнику документів і матеріалів «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками» зазначено: «Як саранча, нахлинула німецька граб-армія на нашу землю. Українське сало, золотиста пшениця, яйця, масло, м'ясо – все це з вовчою жадобою пожиралось загарбниками на самій окупованій території і сотнями тонн вивозилось у фашистську Німеччину» [15, 7]. Нацисти знищували десятки тисяч посівів і садів. Значну кількість великої рогатої худоби та птиці вирізали. Десятки ешелонів з овочами, хлібом, сільськогосподарським обладнанням щоденно відправляли з Харківщини до Німеччини.

Результатом такої політики став голод і збільшення смертності серед цивільного населення Слобожанщини. Присадибні ділянки якоюсь мірою ще рятували сільських мешканців. А ось жителям Харкова було вкрай нелегко. Вони їли буквально все: кору дерев, картопляне лушпиння, домашніх тварин, щурів і мишей. Від голоду важко було пересуватися. Люди почали опухати і вмирати. Із спогадів Зінаїди Іванівни Томової, опублікованих у збірнику «Невигадане. Усні історії остарбайтерів»: «Але їсти нічого – уже почали пухнути. Їсти нічого. Воду, воду, там, хто що достане, і водички» [16, 169]. Багато представників харківської інтелігенції, щоб вижити, згодні були виконувати будь-яку роботу, навіть рубати дрова, прати білизну. Чорноробом на сірниковій фабриці працював доктор фізико-математичних наук О.С. Бржечко [17, 32]. Щоб урятувати свої сім'ї, багато викладачів, професорів від'їжджали до сіл і працювали там учителями, лікарями. Відомий усьому світові академік архітектури Олексій Бекетов наприкінці 1941 р. помер від голоду і холоду. Із стенограми бесіди, проведеної в Харківському сільськогосподарському інституті з професорами О.О. Мігуліним, І.С. Телетовим, О.І. Супруненко, В.Г. Смирновим і П.С. Писчимукой, опублікованої у збірнику «Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни»: «Професор Смирнов: Професор Єгоров умер від виснаження. Професор Телетов: Лаборантка Келлер умерла голодною смертю» [13, 221].

Німці, глузуючи з голодного населення окупованого міста, давали поради, як краще харчуватися в таких умовах, щоб не нашкодити своєму кишечнику. 19 березня 1942 р. у № 73 газети «Нова Україна» з'явилася замітка В. Благого під назвою «Не засмічуйте шлунки», у якій зазначалося: «На ринках нашого міста можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що тим вони завдають собі великої шкоди. Макуха містить у собі багато клітковини, яка шлунковим соком людини не перетравлюється і тільки засмічує шлунок... Значно корисніше купити склянку соняшникового насіння та полузати його…» [18].

Окупаційна влада забороняла виходити харків'янам за межі міста з метою дістати харчі, щоб не вмерти з голоду. З об'яви, опублікованої в газеті «Нова Україна» від 28 лютого 1942 р.: «Забороняється увіходити та пересуватися з метою здобути харчу та з іншими цілями на схід від забороненої лінії: залізниця Зміїв – Харків; залізниця Харків – Сталіно – Білгород. У кожного, хто намагатиметься перейти через заборонену лінію на схід, обходячи встановлені шляхові пости, будуть стріляти» [19].

Про катастрофічні проблеми з харчуванням населення знали представники окупаційної влади, однак рішучих дій щодо їх усунення вони так і не запровадили. Із звіту Харківської міської управи за квітень 1943 р. «Про споживання населенням міста продуктів харчування» обербургомістра м. Харкова Семененка дізнаємося: «Забезпечення населення міста продуктами харчування виключно важке. Із 200 тис. населення Харкова через Ернерунгсамт (продуктове бюро) одержують харчі по установах управи біля 9 000 чоловік робітників та працюючих, по установах ВІКДО та військових частинах орієнтовно ще близько 8 – 10 тисяч чоловік. Ці дані стосуються лише останнього тижня місяця, а в перші тижні кількість людей, що одержують харчі, була значно менша… У місті помічається вже багато випадків опухання від голоду» [20, 156].

Для населення єдиним порятунком був чорний ринок, де за спекулятивними цінами купували продукти харчування чи вимінювали їх за речі особистого і домашнього вжитку. Із спогадів Геннадія Андрійовича Марченка: «Утворювалися стихійні базари, на яких люди обмінювали товари на інші товари, на їжу. Мама купляла на базарі вазелін, пудру, парфумерію всяку. І з цими товарами вона ходила в село й обмінювала в молодих дівчат чи у їхніх батьків» [16, 72]. Кость Гордієнко у статті «Дорога смерті», опублікованій у збірнику «Сліди фашистських звірів», зазначає: «Німці виморювали людей голодом» [21, 29]. У Харкові від голоду загинуло від 80 до 100 тис. осіб. Ні малого, ні старого не милував голод. У збірнику документів «Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині» засвідчено, що «жертвами голодної смерті стали й 1 175 вихованців Харківського дитбудинку № 1» [22, 32].

Спогади дітей-харків'ян про страшні місяці окупації є досить гіркими. Із статті Г.М. Голиша «Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України» дізнаємося: «Німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. принесла українському народу неймовірні випробування і страждання. Особливо відчутно вони зачепили його наймолодшу частину – неповнолітніх громадян. Надзвичайно тяжкими виявилися для цієї вікової категорії цивільного населення наслідки трагічного воєнного часу» [23, 37]. Окупаційний режим асоціювався в дітей із несвободою, пригніченням, бо «дихати було важко», «люди ходили, наче скуті». М. Пилипенко в статті «Дітям війни до сих пір сняться страхи окупації», опублікованій в № 50 газети «Вечірній Харків» 8 травня 2010 р., наводить спогади Марії Василівни Грушко, якій в 1941 р. було лише 15 років: «Впрягали декількох чоловіків у борону й заставляли орати поле. А німці сміялися: «Младобидло,

младобидло» [8]. Природний приріст населення в Харкові був невід'ємним. У спогадах Бориса Панасенка, опублікованих у книзі «Війна очима хлопчика», говориться: «У районі Південного вокзалу самоорганізовували «діловий центр» із виживання. Його основу становили підлітки-візники, які забезпечували доставку багажу в любий кінець району міста. Дещо на зразок пішохідного таксі. Другу групу складали люди, які забезпечували нічліжку різним офіцерам, відрядженим одинакам, яких було досить багато» [24, 46, 47].

Нацисти особливо лютували перед своєю власною загибеллю. У 1943 р. вони все далі відкочувалися на захід під нищівними ударами Червоної армії та народних месників – партизанів, спалюючи десятки населених пунктів на Харківщині, руйнуючи багато міст, по-хижацькому умертвляючи сотні й тисячі мирних жителів. Про це зазначено в збірнику архівних документів «Війна очима дітей»: «В 1943 р. німці почали відступати. Евакуювали мирне населення і гнали пльотками людей геть. А самі підривали путі і зірвали вітряк. Палили селянські хати. Люди ховались по ярах, по балках, щоб спастись від лютого ворога» [1, 49].

За підрахунками А.В. Скоробагатова, наведеними в монографії «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)», випливає, що в цілому «двадцять два місяці окупації обернулися для нашої області величезною кількістю людських жертв. Відомо, що в грудні 1941 р. в Харкові мешкало 446 тис. чоловік, а за оцінкою на 1 січня 1943 р., в місті залишалося трохи менше 304 тис. Виходить, що за рік населення Харкова зменшилося майже на третину! Усього ж за час окупації гітлерівці знищили понад 280 тис. мирних жителів міста й області, більше 160 тис. харків'ян було вивезено на примусові роботи до Німеччини» [2, 27].

На основі вищерозглянутих досліджених матеріалів складається реальна картина нацистської політики грабування і насильства на території окупованої Харківщини. Отже, щоб якось вижити в таких складних умовах, населення змушене було пристосовуватися до таких умов. У статті краєзнавця Р. Рибальченка «На чорний день» читаємо: «Люди крутилися коло німців, допомагали їм у побуті – прали білизну, порались на кухні, працювали в їдальнях, кав'ярнях, виконували випадкову роботу…» [25, 70]. Люди змушені були реєструватися до районних бірж праці.

У результаті проведеного дослідження можна дійти таких висновків:

по-перше, політика грабування і насильства, яку запроваджували нацисти, була невід'ємним складником нацистського нового порядку на окупованій території Харківщини в роки Другої світової війни;

по-друге, запроваджена окупантами політика негативно вплинула на повсякденне життя цивільного населення міста й області: голод, холод, інші поневіряння були їхніми постійними супутниками в період фашистської окупації Харківщини (194 –1943 рр.);

по-третє, запроваджена нацистами політика грабунку й насильства на окупованій території міста та області була найкоротшим шляхом примусу

населення Харківщини до роботи на різноманітні потреби мілітаристської Німеччини.

Подальші шляхи дослідження з цієї теми повинні бути спрямовані на комплексне, всебічне дослідження як вітчизняних (всеукраїнських, регіональних), так і закордонних (насамперед німецьких) архівних матеріалів, спогадів учасників тих трагічних воєнних подій. Тільки такі кроки дадуть змогу визначити основні форми, засоби та методи, які застосовувала окупаційна влада, щоб примусити громадян міста й області працювати на Німеччину. Вони будуть стимулювати появу питань з означеної тематики та пошуку відповідей на них.

Джерела та література:

1. *Війна очима дітей: Зб. архів. документів. / Держархів Харківської обл. – Х.: ФОП Тарасенко, 2013. – 220 с.*
2. *Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943) / А.В. Скоробагатов. – Х., 2004. – 368 с.*
3. *Носенко О. Розповідь професора / О. Носенко. Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові. – К., Х.: Українське державне видавництво, 1944. – С. 33.*
4. *Дражевська Любов, Соловей Оксана. Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: Спогади / [Передм. Ю. Ш.]. – Нью-Йорк: Б. в., 1985. – 30 с.*
5. *ДАХО. – Ф. Р. 3086. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.*
6. *Там само. – Ф. П. 2. – Оп. 31. – Спр. 15. – Арк. 131 – 132.*
7. *Семененко Олександр. Харків, Харків… / Олександр Семененко. – 2-ге вид. – Б. м: Сучасність, 1977. – 240 с.*
8. *Пилипенко М. Детям войны до сих пор снятся ужасы оккупации / М. Пилипенко // Вечерний Харьков. – 2010. – 8 мая. – № 50.*
9. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Сб. док и мат. – Х., 1965. – С. 148.*
10. *Дьякова О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю / О.В. Дьякова. – Х., 2013. – С. 14.*
11. *Кушнарьов Євген. 100 кроків Харківською землею / Євген Кушнарьов. – Х., 2004. – С. 272 – 273.*
12. *Судовий процес. Про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Збірник матеріалів під загал. ред. М. Ляховича. – Х., 1944. – 131с.*
13. *Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. [Воспоминания об оккупированном Харькове] / Сост. С.М. Куделко, С.И. Посохов, Е.В. Дьякова. – СПб.: Алейтея, 2012. – С. 107.*
14. *ДАХО. – Ф. Р. 3080. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 25.*
15. *Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. Збірник документів. Відп. ред. П.М. Степанов. – Ж.,1948. – С. 7.*
16. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор - упорядник Г.Г. Грінченко. – Х.: Вид. дім. «Райдер», 2004. – 236 с.*
17. *Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження / Р.К. Рибальченко. – Х.: Курсор, 2006. – С. 32.*
18. *Благих В. «Не засмічуйте шлунки» / В. Благих. // Газета «Нова Україна». – 1942. – 19 березня. – № 73.*

19. *Об'ява «За вихід з Харкова і за пересування в забороненій зоні з наміром дістати харчі – розстріл» // Газета «Нова Україна». – 1942. – 28 лютого.*
20. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.). Сборник документов и материалов. Редактор Л.Н. Каминский. – Х.: Из-во «Прапор». – С. 156.*
21. *Гордієнко Кость. Дорога смерті / Кость Гордієнко. Сліди фашистських звірів. Збірник статей про німецький розбій у Харкові. – К.: Українське державне видавництво,1944. – С. 29.*
22. *Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині / Зб. док. – К., Харків, 1944. – С. 32.*
23. *Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш //Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 3. – С. 37 – 49.*
24. *Панасенко Борис. Война глазами мальчишки / Борис Панасенко. – Х.: Мачулин, 2010. – С. 46 – 47.*
25. *Рибальченко Р. На чорний день // Український засів / Р. Рибальченко. –1998. – № 1 – 3. – С. 70.*

© Юрий СКРИПНИЧЕНКО

НАЦИСТСКАЯ ПОЛИТИКА ГРАБЕЖА И НАСИЛИЯ – КРАТЧАЙШИЙ ПУТЬ ПРИНУЖДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ХАРЬКОВЩИНЫ К РАЗНООБРАЗНЫМ РАБОТАМ

Статья посвящена исследованию истории развития нацистской политики грабежа и насилия на оккупированной территории Харьковщины как кратчайшего пути принуждения гражданского населения к работе для разнообразных потребностей милитаристской Германии. Значительное внимание уделено актуальности данного вопроса на сегодняшний день. Главные идеи этой тематики изложены на основе анализа и исследования отечественных и зарубежных историков, архивных, публицистических материалов, воспоминаний участников тех трагических событий. В полной мере рассмотрены организационные и практические действия, методы и задачи, которые внедряла оккупационная власть города и области по отношению к гражданам Харьковщины, чтобы принудить подневольных жителей города и области работать на нацистскую Германию. На основе обработки разнообразных исторических источников удалось установить, что политика грабежа и насилия, которую организовывали и внедряли в жизнь оккупанты по отношению к подневольному гражданскому населению, была главной причиной, которая принуждала гражданское населения города и области идти работать на потребности Третьего райха. Материалы данного исследования могут быть использованы преподавателями, студентами в разноплановых научных исследованиях в области всемирной истории, истории Украины (в частности в исследовании региональной истории), на различных лекционных, семинарских, лабораторно-практических занятиях.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистский оккупационный режим, комендантский час, Дробицкий Яр.*

© Yurii SKRYPNYCHENKO

THE NAZI POLICY OF SPOIL AND VIOLENCE: THE SHORTEST WAY OF FORCING THE POPULATION OF THE AREA TO VARIOUS WORKS

The article is dedicated to the history of the Nazi policy of spoil and violence in the occupied territory of Kharkov region, as Motorola forcing civilians to various needs of the militaristic Germany. Considerable attention is paid to the relevance of the issue to date. The main idea of the topics laid out based on the analysis and research of domestic and foreign historians, archival, journalistic materials, the participants' memories of those tragic events. To fully address the organizational and practical steps, methods, and events that are provide when the power of the city and of the region in relation to the citizens of the area to make occupied the citizens of the city and the region to work for Nazi Germany. Based on the study of the various historical sources managed to establish what policies spoil and violence, which organized and instituted in the life of the invaders towards forced civilian population was the main reason that caused the civilian population of the city and go to work needs of the Third Reich. The materials of this study can be used by teachers, and students in diverse research on world history, history of Ukraine (in particular in the investigated regional history), various lectures, seminars, laboratory and practical classes.

Keywords: *World War II, the Nazi occupation regime, curfew, Drobytskyi Yar.*

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 355.134.2“1941/1945”+930.2+069.8

© Володимир ЯХНІВСЬКИЙ

РАДЯНСЬКІ НАГОРОДНІ РЕЛЯЦІЇ 1941 – 1945 рр. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО В ПОШУКОВІЙ РОБОТІ

Аналізуються особливості використання радянських нагородних листів 1941 – 1945 рр. та інших документів як історичного джерела під час пошукової роботи, пов’язаної з подіями або учасниками бойових дій в 1941 – 1945 рр.

Ключові слова: *нагородний лист, джерело, Друга світова війна.*

Незважаючи на великий обсяг різноманітних досліджень, присвячених подіям німецько-радянської війни та війни з мілітаристською Японією, означена тема має значну кількість «білих плям», особливо це стосується індивідуалізованої історії окремих учасників тих подій. Однією з причин такого стану речей є відсутність або недостатня кількість доступних джерел щодо подібної проблематики. Часто такий джерельний вакуум певною мірою можна заповнити інформацією, яка міститься в радянських нагородних листах.

За одним із визначень, «історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності» [1, 50]. Враховуючи той факт, що радянський нагородний лист містить усі ці ознаки, його можна розглядати як історичне джерело.

Предметом цієї роботи є радянські нагородні листи 1941 – 1945 рр. (у подальшому «нагородні»), а також документи про представлення до радянських нагород, що містять притаманну для стандартного нагородного листа інформацію (прикладом таких документів є накази про нагородження, у яких, крім переліку нагороджуваних, мітиться коротка біографічна довідка про кожного з таких людей). До розгляду не беруться особливості нормативно-правового регулювання оформлення та подачі нагородних листів.

Метою розвідки є загальний огляд інформації, яка може міститися в типовому радянському нагородному листі 1941 – 1945 рр., а також особливостей її інтерпретації та подальшого використання.

Нагородні листи дають змогу аналізувати широкий пласт різнопланової інформації, найважливішими видами якої є:

1) біографічна;

2) географічна;

3) хронологічна;

4) структурно-функціональна.

Загальним недоліком цього типу джерел є наявність у них даних, що далеко не завжди вирізняються коректністю (орфографічною, географічною, соціально-адміністративною і т. п.), однак навіть при такій подачі інформації вони можуть суттєво допомогти в розкритті обраної проблематики, навіть за наявності інших джерел, інформація в яких явно суперечить «нагородному» (хоч і вона не завжди є коректною). Головною причиною цього явища є особливості заповнення самих «нагородних»: польові умови, низька грамотність учасників заповнення, лінгвістичні особливості і т. д.

Серед головних переваг «нагородних» як історичного джерела можна навести такі:

1) максимальний діапазон суб'єктів дослідження, адже вони дають змогу дослідити як долю однієї людини (найменшого з можливих суб'єктів), так і вивчити історію великих формувань (чисельністю у сотні тисяч осіб);

2) широкий хронологічний діапазон потенційного дослідження: від кількох хвилин до років;

3) можливість максимального звуження територіального складника дослідження (в окремих випадках можна відтворити події на окремих географічних об'єктах, навіть в середині малих населених пунктів);

4) доступність, адже нагородні листи можна віднести до одного з найбільш розповсюдженого інформаційного джерела воєнного періоду.

Нагородні листи повністю відповідають тезі, що для історичної науки, як і для інших наук, характерне не тільки прагнення до відкриття нових джерел, але й до більш глибокого вивчення вже відомих документів. Ті ж самі джерела на кожному новому етапі дослідження постачають ученому новий матеріал, що дає йому змогу розкривати раніше непомічені закономірності історичного розвитку, йти у пізнанні минулого від явища до суті, від суттєвостей першого порядку до суттєвостей другого тощо [4, 21].

Основними місцями, у яких можливий доступ до «нагородних», є: Центральний архів Міноборони Росії (ЦАМО), де зберігається найбільша колекція радянських нагородних документів 1941 – 1945 рр.; військкомати, де нагородні листи частіш за все є частиною особових справ; музеї. Головною перевагою цих закладів є автентичність та повнота документів, що там зберігаються. Однак фізична прив'язаність до місця й обмеженість доступу до цих установ викликають певні ускладнення щодо їхнього використання. Цих недоліків позбавлені електронні ресурси збереження копій таких джерел, серед яких особливо необхідно виділити «Электронный банк документов «Подвиг

народа в Великой Отечественной войне 1941 –1945 гг.» http://podvignaroda.mil.ru, проте в цій базі даних зазвичай представлені дещо видозмінені документи, що теж викликає певні обмеження для дослідження. Та все ж навіть такі «нагородні» можуть бути цінним джерелом інформації за умови комплексного підходу та правильної інтерпретації, яка має свої особливості для кожної із складових частин та граф документа.

Узявши до уваги вищезазначені фактори, доцільно буде розглянути особливості роботи з нагородними листами на прикладі пустого (офіційного) бланка.

Графа «Прізвище, ім'я, по батькові». Поширеною проблемою при дослідженнях, пов'язаних із вивченням історії частин та з'єднань, є точна ідентифікація осіб, які згадуються у джерелах щодо цієї тематики (мемуарах, ЗМІ, донесеннях тощо). Часто інформація, особливо щодо неофіцерського та некерівного складу таких підрозділів, обмежується прізвищем та ініціалами (або лише одним ініціалом) та коротким повідомленням (згадується нагорода, посада, участь в операції). Саме в таких випадках доцільно використовувати нагородні листи підрозділу з метою зіставлення відомих даних з інформацією про нагороджених із подальшою ідентифікацією особи. Можливі й варіанти, коли чітка приналежність нагородного листа людині, що в інших джерелах має варіативні написання прізвища, ім'я, по батькові, може допомогти встановити достовірні дані і виправити їх.

Серед особливостей використання такої інформації з означеного джерела необхідно зважати на значну кількість неточностей та помилок при заповненні цієї графи. Особливо це стосується осіб, що мають не притаманні для слов'янського населення СРСР імена, прізвища, по батькові. При використанні пошукових систем електронних баз даних нагородних листів додатковою проблемою може стати ще й неправильне трактування даних операторами вводу. Тому при роботі з такими даними бажано застосовувати певну варіативність написання прізвища, імені та по батькові.

Графа «Звання». Така інформація може використовуватися як самостійно (для доповнення біографічних відомостей про особу), так і в якості одного з факторів підтвердження ідентичності особи, якої стосується дослідження (у разі, коли звання є частиною відомих даних).

Однією з особливостей заповнення цієї графи є широко розповсюджена практика заміни звання «червоноармієць» на «рядовий» та «червонофлотець» на «матрос» у нагородних листах періоду, що розглядається. Щоправда, ця особливість майже ніколи не несе в собі вагомих змін у загальне дослідження (хоча й може серйозно ускладнити роботу в пошукових системах) і легко виправляється за умови відповідального підходу. Іншою особливістю є співвідношення вказаних у «нагородному» звання та дати, що не завжди відповідають реальному стану речей. Часто це пов'язано з досить повільною логістикою документів у той період, а також обмеженою комунікативністю між відповідальними за заповнення

нагородних листів та органами, що приймали рішення про зміну звання. Тому інтерпретація цієї графи (за можливістю) має включати й інші джерела даних про особу, а за їхньої відсутності – додаткові посилання з вказівкою джерела.

При використанні пошукових систем електронних баз даних нагородних листів також треба зважати на неуніфіковане написання звань (наприклад, мол. сержант та молодший сержант), що призводить до певних труднощів пошуку та створення статистичних моделей.

Також при роботі з цією графою корисно звертати увагу на терміни, які не входять до усталеної системи військових чи інших звань, наприклад: боєць, без звання, машиніст, доброволець тощо. Такі дані (за умови правильної інтерпретації) можуть дати додаткові вектори для біографічного дослідження, які відсутні в офіційних життєписах.

Графа «Посада, частина» є однією з найбільш інформативно навантаженою в даному виді джерел і може використовуватися як з метою проекції бойового шляху вказаного підрозділу на біографію особи, так і для уточнення ідентифікації належності їй «нагородного».

При роботі з цією інформацією необхідно зважати на відсутність уніфікації написання різних посад, а також на широке використання абревіатур та спеціальних скорочень для назв видів зазначених частин та підрозділів. Особливу увагу треба звернути на те, що деякі зі скорочень можуть бути синонімами, тому бажано ці дані порівнювати з інформацією, зазначеною в графі «Командир (начальник)» «нагородного», що опрацьовується. Також ця особливість може суттєво впливати на роботу з такими джерелами в пошукових системах електронних баз даних, адже в цьому випадку необхідно використовувати запити з різними варіантами написання назви частини.

Графа «Представляється до нагороди» не може розглядатися як джерело достовірної кінцевої інформації щодо отримання особою відзнаки і має (за можливістю) використовуватися у поєднанні з інформацією в резолюціях типу «достойний нагороди…», що міститься у кінці «нагородного». Лише такий пошук може дати точну інформацію про нагородження особи, біографія якої розглядається. В свою чергу розбіжності в цих графах можуть стати приводом для розширення дослідження біографії в напрямах, що спочатку не розглядалися.

Графа «Рік народження» цінна в першу чергу як допоміжний ідентифікатор відповідності нагородного листа особі, біографія якої є предметом дослідження. Крім того, ці дані є цінним джерелом для побудови статистичних та соціологічних моделей. Особливого підходу вимагають «нагородні» на осіб, які народилися в кінці грудня до 1918 р., адже щодо них достовірна інформація – бінарна (наприклад, істиною буде рік народження як 1901 так і 1902), що пов’язано з особливостями літочислення за новим та за старим стилями.

Графу «Національність» доцільно використовувати як додаткове джерело інформації про особу або при побудові соціологічних моделей. А от її використання в якості додаткового ідентифікатора при пошуковій роботі є

досить суперечливим через відсутність чітко визначеного співвідношення з деякими іншими джерелами інформації про національність. Така особливість пов'язана як з процедурою заповнення самих «нагородних» (коли ця інформація про бійця надходила в усній формі), так і з поширеним у СРСР явищем зміни національності (що може призводити до розбіжностей даних у різний період).

Графа «Партійність» корисна в якості додаткового ідентифікатора, проте ця інформація може також використовуватися і як джерело специфічних біографічних відомостей про особу, а також для статистичних та соціологічних досліджень.

Графа «Участь у громадянській війні, подальших бойових діях по захисту СРСР та Вітчизняній війні (де і коли)» несе в собі фактаж чітких біографічних даних, які можуть (в тому числі) використовуватися для більш достовірного встановлення особи. Також ці відомості дають змогу через проекцію бойового шляху частини в зазначений період на життєвий шлях особи створити її приблизний життєпис в означеному хронологічному проміжку. Особливо актуальним це стає за умови відсутності іншої інформації про людину.

Графа «Чи має поранення та контузії у Великій Вітчизняній» не може бути використана як допоміжний ідентифікатор відповідності між особою та «нагородним» через відсутність суворої звітності щодо поранень. Це і є головною особливістю означеної графи, проте дані, що в ній містяться, можуть бути цінним джерелом інформації. У першу чергу це стосується «нагородних», у яких вказано не лише факт отримання різних ушкоджень людиною, але і їхній характер. Такі подробиці є цінним доповненням до біографічних даних. Також у цій частині документа нерідко містяться й дані географічного (де або в якій битві отримав поранення), хронологічного та адміністративно-військового характеру, використання яких не обмежується лише біографістикою, а й можуть бути використані в багатьох інших напрямах дослідницької роботи.

Графа «З якого часу в Червоній армії» [1]. Може бути використана як додатковий, досить універсальний (враховуючи уніфікованість заповнення) ідентифікатор відповідності «особа-документ». Особливо актуальним це може бути при використанні пошукових систем електронних баз даних нагородних листів. Також дані цієї графи можуть стати додатком до біографії особи, якій належить «нагородний».

Графа «Яким РВК призваний» може слугувати унікальним джерелом географічної та хронологічної інформації, а також використовуватися як ідентифікатор відповідності документа та особи. Особливу увагу бажано звертати на нестандартні для цієї графи записи (зокрема «польовий військкомат», «доброволець», «з місць ув'язнення» тощо), які можуть стати важливими направляючими в біографічному дослідженні.

[1] Написання терміна «Червона армія» в «нагородних» періоду війни збігається із сучасним написанням в українській мові.

Графа «Чим раніше нагороджувався (за які відзнаки)» являє собою набір даних, який доцільно використовувати за трьома основними напрямами: інформаційний (розширення біографічних даних про особу); як ідентифікатор відповідності документа; як пряме посилання на інші джерела цього виду щодо зазначеної особи.

Графа «Постійна домашня адреса особи, що представляться до нагородження і адреса його родини» може містити цінну (часто унікальну) генеалогічну та географічну інформацію. Головною особливістю в цьому випадку є відсутність даних із цієї графи в більшості загальнодоступних електронних ресурсів (у тому числі й в «Электронном банке документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» http://podvignaroda.mil.ru). Саме цей фактор робить наразі часто незамінними для дослідників місця фізичного зберігання «нагородних» та їхніх копій.

Графа «Короткий, конкретний виклад особистого бойового подвигу або заслуг» є найширшою за обсягом можливої інформації, однак має невисокий потенціал використання в пошукових системах, що викликано довільною (особливо в порівнянні з іншими графами «нагородного») формою заповнення. Крім джерела біографічної інформації, ця графа може містити широкий спектр унікальних даних. Для пошукової роботи особливою цінністю відзначаються:

1) географічна інформація, наприклад, назви населених пунктів та об'єктів, яких стосується діяльність особи чи підрозділу;

2) хронологічна інформація, адже часто такий текст містить чіткі дати різних подій (окремі бої, подвиги, дати смерті та поранень, дати визволення або втрати географічних об'єктів);

3) біографічна інформація щодо інших осіб;

4) технічна та спеціалізована військова інформація (тип використовуваної зброї, тактика бою, характеристика бойових укріплень, характеристика супротивника тощо).

Головною особливістю таких даних в цій графі є їхня максимальна звуженість, що дає змогу докладного аналізу процесів, пов'язаних із тематикою дослідження.

Інформація в графі з датою представлення до відзнаки часто є цінною в разі її порівняння з хронологією інших подій, які пов'язані з об'єктом дослідження (це може бути дата нагородження, дата досліджуваної або згадуваної події, дата загибелі тощо). Саме така проекція може не лише підштовхнути до нових напрямів пошукової роботи, а й суттєво змінити наявний фактаж. Але треба зважати, що ці дані не можна використовувати в біографічному дослідженні як остаточні, адже саме представлення до відзнаки не є обов'язковим до виконання, а також не має чітких хронологічних рамок виконання. Це завжди треба враховувати при роботі з пошуковими системами. Роботу з означеною графою необхідно проводити в поєднанні з відповідною інформацією із граф «Висновок

вищестоящих начальників», «Висновок Військової ради армії» та «Висновок нагородної комісії НКО».

Графа «Командир (начальник)» має широкі перспективи використання для біографічних досліджень командного складу Червоної армії різного рівня. Щодо самої особи, якої стосується цей «нагородний», то ця інформація дозволяє в подальшому шукати згадки про таку людину в мемуарній літературі, яка для командного складу є досить розповсюдженим явищем. Щодо особливостей використання, треба зазначити, що цей тип відомостей (здебільшого) є незручним для прямого пошуку через відсутність такого параметра в більшості систем пошуків – як електронних, так і фізичних сховищ.

Дуже схожою є ситуація з даними про керівний склад, що знаходяться в графі «Висновок вищестоящих начальників», «Висновок Військової ради армії» та «Висновок нагородної комісії НКО». Також ці 3 графи містять ще два типи інформації: хронологічну і дані про відзнаку, які можуть містити важливу офіційну біографічну інформацію.

Також обов'язково при роботі з «нагородними» необхідно звертати увагу на додаткові знаки на бланку, що не відносяться до конкретної графи. Це в першу чергу додаткові резолюції, сфрагістична інформація, окремі позначки, у яких може міститися інформація про номери частин або польові поштові адреси, керівний склад, окремі епізоди в житті людини, біографія якої є предметом дослідження.

Загалом радянські нагородні листи 1941 – 1945 рр. як історичне джерело є одним із найперспективніших для опрацювання під час розробки широкого спектру досліджень, пов'язаних із подіями Другої світової війни. В умовах все більшої їхньої доступності вони мають потенціал використання не лише в біографічних дослідженнях щодо осіб, на яких вони виписані, а й у більш глобальній пошуковій та дослідницькій роботі. Особливо це стосується тем, які тісно пов'язані з вузькими рамками географії, хронології, діяльністю військових частин низової структури, адже саме на таких структурних рівнях нагородні листи часто є цінними, а іноді й унікальними інформаційними вмістилищами.

Джерела та література:

1. *Джерелознавство історії України: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / Макарчук С.А. /. – Львів: Світ, 2008. – С. 512.*
2. *Історичне джерелознавство: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. ; Голов. ред. С.В.Головко]. – К.: Либідь, 2003. – С. 486.*
3. *Подвиг народа [Электронный ресурс]: [веб-сайт]. – Режим доступа: http://podvignaroda.mil.ru. – Загл. с экрана. – Просмотрено 14.06.2016 г.*
4. *Пронштейн О.П. Про роль спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у розкритті інформаційного значення історичних джерел / Пронштейн Олександр Павлович // Український історичний журнал. – К.: 1970. – №8 – С. 21 – 24.*
5. *Чорний О.В. Нагородні документи як джерело з історії Другої світової війни та можливість їхнього використання у творчій лабораторії історика–дослідника*

[Електронний ресурс] / О.В. Чорний // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. – Кіровоград : КДПУ, 2013. – Вип. 18: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої науково-викладацькій діяльності професора В.М. Філоретова. – С. 185.–.194. – Електрон. дані : [eKSPUIR – Electronic Kirovograd State Pedagogical University Institutional Repository].–Режим доступу: http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/handle/123456789/321.– Загол. з екрану.– Переглянуто 14.06.2016 г.

© Владимир ЯХНОВСКИЙ

СОВЕТСКИЕ НАГРАДНЫЕ РЕЛЯЦИИ 1941 – 1945 гг. КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК В ПОИСКОВОЙ РАБОТЕ

Анализируются особенности использования советских наградных листов 1941 – 1945 гг. и подобных им документов как исторического источника при поисковой работе, связанной с событиями или участниками боевых действий в 1941 – 1945 гг.

Ключевые слова: *наградной лист, источник, Вторая мировая война.*

© Volodymyr YAKHNIVSKYI

THE SOVIET AWARD LETTERS 1941 – 1945 AS A HISTORICAL SOURCE IN SEARCH WORK

The features of the use of sheets Soviet award documents 1941 – 1945. and similar documents as a historical source for the search engine associated with events or parties to the fighting in 1941 – 1945.

Keywords: *award list, source, Second World War.*

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ВИНАХОДІВ

УДК 355.66:355.587-025.13(569.4)“19/20”

© *Тетяна ЮРОВА*

БРОНЕЖИЛЕТИ ТА РОЗВАНТАЖУВАЛЬНІ СИСТЕМИ В БОЙОВОМУ ЕКІПІРУВАННІ СОЛДАТА АРМІЇ ОБОРОНИ ІЗРАЇЛЮ XX – XXI ст.

В Армії оборони Ізраїлю збереження життя солдата на полі бою має пріоритетне значення, що сприяє створенню зразкового екіпірування та спорядження. Автор аналізує генезу та вдосконалення складників бойового екіпірування ізраїльських військовослужбовців, зокрема бронежилетів, розвантажувальних систем та їхніх окремих комплектуючих елементів. Цей досвід може бути використаний при проектуванні бойових українських одностроїв.

Ключові слова: *розвантажувальна система, бронежилет, спорядження, захист, армія, військовослужбовці, АОІ.*

У збройних конфліктах XX – XXI ст. з активним використанням високоточної зброї та засобів масового ураження людські втрати на полі бою були і є досить високими. У цих умовах суворою і незаперечною вимогою стає надійний індивідуальний захист військовослужбовця та забезпечення його необхідним спорядженням, що гарантують успішне виконання бойових завдань та збереження максимально можливої кількості життів при прямому зіткненні із супротивником.

Метою цієї статті є аналіз історії створення та вдосконалення розвантажувальних систем, бронежилетів та окремих елементів індивідуального захисту й екіпірування військовослужбовців Армії оборони Ізраїлю (далі – АОІ) або ЦАХАЛ, або Israel Defense Forces (IDF) – загальноприйнята назва Армії оборони Ізраїлю, а також вплив збройних конфліктів на проектування бойового обмундирування Ізраїлю. Таке дослідження актуальне ще й тому, що рівень і якість захисту та екіпірування ізраїльського солдата отримали нині в арміях світу загальне визнання. Наприклад, бронежилети ізраїльських виробників набули розповсюдження в багатьох країнах світу, зокрема й в Україні. Часті бойові дії за участю АОІ сприяли вдосконаленню екіпірування до того рівня, який максимально відповідає місцевості застосування та специфіці бойових дій.

Такий досвід може бути корисним у процесі проектування спорядження вояків Збройних сил України.

Нині історія проектування та створення військового екіпірування й однострою відповідно до потреб та умов бойових дій недостатньо висвітлена науковцями, вона представлена переважно періодичними та Інтернет-виданнями. Ця проблема перебуває в полі зору переважно військових фахівців, які безпосередньо створюють екіпірування армії, але значна частина напрацювань, технологій у галузі спорядження ізраїльських військовиків зберігається в категорії документів для службового користування або засекречена. Імовірно, через це спостерігається справжній дефіцит уваги з боку військових істориків, уніформологів, вчених, що займаються дослідженням проектування та дизайну військового костюма. Автору не вдалося знайти жодної наукової історичної публікації ні в Україні, ні в європейських виданнях, які б стосувалися уніформи або екіпірування особового складу IDF за останніх 25 років.

Відносно військового екіпірування в ЦАХАЛ склалися певні традиції, які демонструють прихильність до історичних коренів ізраїльського народу, повагу до форми і спорядження взагалі. Наприклад, назва розвантажувальної системи «Ефод» має історичну аналогію, пов'язану з богослужінням. Так називався елемент одягу первосвящеників, який складався з двох шматків парчевої матерії вісону, що ткали з крученого, тонко виробленого льону, золотих ниток і різнобарвної вовни (пурпурової і блакитної) і, як у бронежилеті, він закривав тільки груди і спину. Значна частина складників уніформи видається солдатам як заохочувальні нагороди після здачі встановленого комплексу нормативів та виконання визначених завдань. Одним із перших у цьому списку – плечовий ремінь до гвинтівки.

Історія розвантажувальних жилетів (англ. Battle Vest) для AOI розпочалася 1967 р. За основу прийнятої на озброєння системи була взята модернізована американська РПС (ремінно-плечова система) MLCE (Modernized Load-Carrying Equipment) (рис. 1). Її застосували в операціях «Півень-53» (26 – 27 грудня 1969 р.) та «Весна молодості» (9 – 10 квітня 1973 р.). На відміну від американського прототипу, замість брезенту була використана синтетика, яка менше псувалася в умовах тропічного клімату. Також було змінено кількість підсумків для магазинів, завдяки чому звільнено місце для ручних гранат і додано кріплення для піхов багнета.

Рис. 1. Розвантажувальні системи IDF та Армії США:

а. Одна з останніх ізраїльських моделей РС (розвантажувальних систем) «Вест Егоз» (розробник – фірма «Marom Долфін») [3]; б. Розвантажувальна система «Вест» із рюкзаком для переносного комплекту спорядження, продуктів харчування, медикаментів; в. Американська РПС MLKE [1]; г. Розвантажувальна система «Ефод»[2]; д. Спецпідрозділ «Рімон», оснащений модульними розвантажувальними системами, під час навчань, листопад 2015 р. [4].

Проте найбільшою зовнішньою відмінністю стало переміщення рюкзака на рівень пояса задля зміщення балансу ваги. Ці модифіковані комплекти отримали назву ALICE (All-Purpose Lightweight Individual Carrying Equipment), однак у ЦАХАЛ їх швидко прозвали «Ефод» за схожість крою із вбранням первосвящеників. Саме такі «розгрузи» поступили до АОІ під час «Війни Судного Дня» (Мильхемет Йом ха-Киппурим) 1973 р. [1]. До створення «Ефоду» ізраїльтяни використовували військове спорядження армій США, Франції й Великобританії і лише деякі елементи вітчизняного виробництва, які приєднувалися до іноземних систем. «Ефод» – власний ізраїльський проект, створений виключно для АОІ з урахуванням особливостей бойових дій в умовах спеки (рис. 1). Ця система стала справжнім проривом у вдосконаленні індивідуального екіпірування солдата, вона значно перевершувала ALICE армії США і британську «Pattern 58 webbing» за рівнем комфорту і стабільності конструкції при транспортуванні наднормативних боєкомплектів і спорядження [2].

Це досягалося тим, що традиційний жорсткий пояс із підсумками в «Ефоді» був замінений широким м'яким, що зручно оперізував талію, охоплював торс, чим знімав плечове навантаження. При цьому плечові лямки з'єднувалися в конкретно розрахованих точках із панелями. Це забезпечувало чітку фіксацію всієї конструкції при будь-яких положеннях тіла. До того ж грудна клітка не стискувалася, а застібка спереду сприяла швидкому скиданню системи в критичній обстановці. «Ефод» найкращим чином проявив себе в усіх видах бойових операцій і при здійсненні тривалих маршів.

З часом «Ефод» в IDF почали активно витісняти бронежилети. Це зумовлено тим, що Ізраїльська державна та військова доктрини пріоритетне значення надають цінності життя кожного солдата. Врешті, обов'язковим елементом екіпірування стали бронежилети М-1952, М-69 (стандартний протиуламковий бронежилет системи PASGT армії США) [1].

У подальшому спорядження і засоби індивідуального захисту особового складу АОІ постійно вдосконалювалися. Наступним кроком виявилася відмова від ремінної системи до повністю закритого жилета – «Вест» (рис. 1). Циркуляція повітря в ньому була не найкращою, проте були й суттєві переваги над РПС. По-перше, був збалансований розподіл маси, що зменшувало навантаження на бійця. По-друге, оригінальною ізраїльською знахідкою стало кріплення рюкзака до спинки розвантажувального жилета, що дозволило уникнути биття рюкзака об спину під час бігу та забезпечило легке знімання. До того ж, збільшення параметрів у висоту та в ширину зменшило його відхилення назад, що позитивно вплинуло на можливість виконання складних маневрів та перекочування через спину.

Перші жилети такого типу були масово протестовані в підрозділах ЦАХАЛ у період проведення антитерористичної операції АОІ «Захисна стіна» (29 березня – 10 травня 2002 р.). У подальшому вони використовувались ізраїльськими військовослужбовцями під час бойових операцій «Веселка» (18 – 23 травня 2004 р.), «Дні покаяння» (30 вересня – 15 жовтня 2004 р.), «Літні дощі» (червень – листопад 2006 р.), у період придушення «Другої палестинської інтифади» (Інтифади Аль-Акси – збройного повстання палестинців проти ізраїльської влади на Західному березі річки Йордан і в секторі Газа; 27 вересня 2000 р. – січень 2005 р.), під час Другої Ліванської війни (12 липня – 14 серпня 2006 р.).

Ще одним важливим елементом стало застосування «липучок», за допомогою яких кріпилися кевларові пластини, що дозволило поєднати розвантажувальну систему та бронежилет в одному виробі. Це економить час під час одягання та знімання амуніції, що набуває великого значення в разі надання допомоги пораненим, коли важлива кожна хвилина. Процес удосконалень індивідуальних засобів захисту в Ізраїлі триває донині, однак принцип «два в одному» актуальний і сьогодні.

Крім того, наявність у лямках та ремінних кріпленнях сучасних міцних синтетичних матеріалів дало змогу використовувати РС як імпровізовані носилки під час транспортування поранених солдатів. Також оригінально була використана ідея розміщення бойового ножа біля підсумків у спеціальній кишені, а пістолета – у нагрудній кобурі. Ще одне нововведення – смужки резинок на лямках надійно фіксували дроти наголовної гарнітури та шланги для питної води, у зв'язку з чим в останніх версіях «Веста» було ліквідовано кріплення для фляг.

Рис. 2. Розвантажувальні системи для сухопутних військ IDF:

а. Розвантажувальний полегшений жилет командира підрозділу T9-VL38 фірми «T9design»; б. Розвантажувальний жилет («Вест») фірми «Масада» для підствольного гранатомета; в. Керамон фірми «Oso Gear» для кулеметника (кулемет Негев) передбачає установку керамічних бронеплит; г. Розвантажувальні жилети («Вест») для медика: ліворуч – фірми «Oso Gear», праворуч – фірми «Масада» [3]; д. Новий полегшений платформний розвантажувальний жилет K3 Keramon IDF Plate Кар'єр, зразка 2015 р. компанії Aglite [5].

Одночасно з РС для стрільців розроблявся і легкий жилет піхотних снайперів подібної конструкції, але з відмінностями у конфігурації підсумків та з додатковими карабінами для кріплення спеціального та маскувального спорядження [1].

На сьогоднішній день індивідуальним екіпіруванням і своїми РС, які максимально задовольняють штатним призначенням військовослужбовців ЦАХАЛ, забезпечені кулеметники, гранатометники, військові медики тощо. Кожна із систем має свої особливості. Наприклад, тактичну розвантажувальну систему кулеметника вирізняють великі підсумки для спорядження коробчастих магазинів, збільшений наспинний рюкзак та нагрудна кобура для пістолета й можливість установлення керамічних бронеплит (рис. 2).

Активний перехід на модульну систему сприяє забезпеченню військових фахівців необхідним спорядженням і дає змогу в стислі терміни здійснювати комплектацію РПС у суворій відповідності до військової спеціальності. Однією з останніх подібних ізраїльських моделей розвантажувальної системи є «Вест Егоз» (розробник – фірма «Marom Dolphin»), яка активно використовувалася в операції «Литий свинець» (27 грудня 2008 р. – 18 січня 2009 р.) [3].

Аналогічними розвантажувальними системами оснащені практично всі спеціальні підрозділи АОІ. Наприклад, бойовий антитерористичний спецпідрозділ «Рімон» («Гранат»), який знаходиться в штаті піхотної бригади «Гіваті» і дислокується на кордоні із сектором Газа і Єгиптом, повністю укомплектований модульними РПС, що підтверджують фото з навчань у листопаді 2015 р. (рис. 1) [4].

Паралельно з переходом на модульну систему в Ізраїлі працюють над створенням максимально легких і зручних платформних жилетів (керамонів), які виконують не тільки розвантажувальні функції, а й слугують базовими системами індивідуального захисту солдата через можливість використати балістичні плити. Так, навесні 2015 р. ізраїльська компанія Agilite (Agilite Tactical Gear) провела презентацію нового полегшеного керамону Agilite K3 Keramon IDF Plate Carrier, який був заявлений як найлегший платформний жилет. Його вага знижена за рахунок використання зовні легкого, але щільного нейлону, а всередині – «тривимірної» сітки, а також регулювання бічної поясної частини лише трьома стропами. У К3 змінена також традиційна конструкція, у якій відсутній платформний камербанд і оптимізована кількість використаного матеріалу. Керамон має 2 регульовані плечові лямки, поясні стрічки і 2 кишені під бронеплити, одна з яких доповнена кишенькою на блискавці. У базовій версії К3 може бути використаний як без підсумків, так і в повній комплектації з різними їхніми варіаціями (рис. 2) [5].

У сучасних розвантажувальних жилетах є два варіанти застібки – спереду або збоку, а замість підкладки з кордура використовується багатошарова синтетична тканина, що забезпечує кращу вентиляцію виробу. Для кращої модульності жилетів також запроваджено використання кріплень за технологією M.O.L.L.E.

(Modular Lightweight-carrying Equipment), винайденою в США наприкінці 90-х рр. XX ст., що складається з нашитих сходинками нейлонових строп, завдяки яким забезпечується велика варіативність кріплення того чи іншого спорядження [6].

Таблиця

Класи захисних структур по NIJ Standart-0101.04 (США)

Клас	Тип кулі	Вага кулі (г)	Швидкість кулі (м/с)
I	22 cal LR LRN 380 ACP FMJ RN	2,6 6,2	329 322
IIA	9 mm FMJ RN 40 S&W	8,0 11,7	341 322
II	9 mm FMJ RN 357 Mag JSP	8,0 10,2	367 436
IIIA	9 mm FMJ RN 44 Mag JHP	8,2 15,6	436 436
III	7,62 mm HATO FMJ	9,6	838
IV	30 caliber M2 AP	10,8	869

Жилети нових модифікацій були використані в операціях «Гаряча зима» (29 лютого – 3 березня 2008 р.), «Литий свинець» («Війна в Газі»; 27 грудня 2008 р. – 18 січня 2009 р.), «Хмарний стовп» (14 – 21 листопада 2012 р.), «Непохитна скеля» («Рубіж оборони»; 7 липня – 26 серпня 2014 р.).

В АОІ при визначенні рівня захисних якостей бронежилета використовують стандарти, установлені США в 2000 р., – «Ballistic Resistance of Personal Body Armor, NIJ Standart-0101.04» (табл.) [7]. Вони стосуються лише бронежилетів і не поширюються на інші види засобів індивідуального захисту. Переважну кількість бронежилетів ЦАХАЛ – III, IIIA і IV класів захисту постачають фірми «Hagor Industries», «T9design» (рис. 3), « LTC LIGHT TACTICAL CARRIE», «Agilite» та інші.

Останніми роками все більшого розповсюдження набувають бронежилети «Hi-Vest» та модульні комплекти «Assault Pack» (AMAP) – вироби спільної компанії США та Ізраїлю «Agilite», а також вітчизняної компанії «Hagor Industries», яка постачає спорядження для ізраїльської армії [8, 9]. Вона також виконує замовлення для інших країн: Індії, Болгарії, Сінгапуру, Голландії, РФ, України та США, що закономірно, бо продукція «Hagor Industries» характеризується надійністю завдяки обов'язковому ретельному тестуванню в бойових умовах, використанню екологічно чистих матеріалів для виготовлення бронежилетів, що мають невелику вагу – ледь більшу за 2 кг.

Рис. 3. Бронежилети IDF:

а. Армійський бронежилет Ефод Маген Т9-AR12 (рівень захисту IIIA) фірми «T9design» з додатковим бронезахистом шиї від куль і уламків [3]; б. Пластиковий протектор для захисту шиї від ножа – новий патент АОІ, на забезпеченні підрозділів ЦАХАЛ із січня 2016 р. [11].

Компанії також належить ідея поєднання розвантажувальної системи та бронежилета в одне ціле, що найкраще підходить для застосування на ТВД (театрах військових дій) із посушливим кліматом, де у XXI ст. відбувається більшість локальних війн та військових конфліктів. Слід зауважити, що перші спроби такого синтезу були здійснені в бойових підрозділах – в ательє польової розвідки «Палсар» і спецпідрозділів «Сайерет», де поєдналися розвантажувальна система і бронежилет (рис. 4) [10].

Незважаючи на певну стандартну класифікацію ЗІБЗ (засобів індивідуального бронезахисту), під визначення «бронежилет» у ЦАХАЛ підпадають абсолютно різні їхні типи, які представлені готовими «фірмовими» комплектами з бронепластинами для зовнішнього або прихованого носіння, бронежилетами модульного типу, а також різноманітними розвантажувальними системами з пришитим набором підсумків у різних варіаціях. Захисні матеріали, що використовуються для виготовлення бронежилетів, також доволі різні. Це традиційні металеві пластини, які в XXI ст. поступаються місцем більш легким і надійним матеріалам, таким як кевлар, кераміка, металокераміка і новому надвисокомолекулярному поліетилену високої щільності (НВМПЕ) (рис. 4).

Рис. 4. Деякі види та елементи засобів індивідуального бронезахисту IDF: *а. Армійський бронежилет Ефод Маген; рівень захисту – IIIA; б. Керамон фірми «Oso Gear» із сумкою-розвантаженням, яка може відстібатися і в яку можна встановити керамічні плити; в. Поліетиленові бронеплити з рівнем захисту – III (угорі) і керамічні бронеплити (у чохлах) з рівнем захисту – IV і III (унизу) [3]; г. Поєднана система бронезахисту та «розвантаження» (розвантажувальні кишені, нашиті безпосередньо на бронежилет) [10]; д. Полегшений модульний бронежилет LTC – LIGHT TACTICAL CARRIE. M.O.L.L.E., у якому передбачено встановлення керамічних плит. T9-VL39 [3]; е. Тактичний армійський бронежилет фірми «HAGOR», сертифікований IIIA рівнем захисту [9].*

2015 р. по Близькому Сходу прокотилася хвиля терористичних актів, спрямованих не тільки проти країн-супротивників ІДІЛ, а й проти їхніх громадян. Улюбленою тактикою бойовиків ІД став індивідуальний терор із застосуванням холодної зброї. Цей керований процес набув масового характеру після поширення в арабських соціальних мережах листівок з інструкціями для терористів щодо здійснення справжньої «ножової» інтифади (війни). В Інтернеті розміщувалися рекомендації та методики з найбільш ефективного ураження жертв колючими проникаючими ударами в шию і ліву частину тулуба, тобто в область сонної артерії і серця. Для захисту особового складу від подібних поранень в IDF швидко створили й запатентували пластиковий гнучкий захисний протектор шиї, що не обтяжує своєю вагою, служить надійною перешкодою для різних видів холодної зброї, є універсальним, оскільки його можна використовувати з різними типами бронежилетів (рис. 3). Восени 2015 р. він пройшов успішне тестування в бойових

умовах, а вже в січні 2016 р. його перші 850 зразків надійшли на забезпечення особового складу, який виконує бойові завдання на блокпостах і контрольно-пропускних пунктах у таких «гарячих точках», як Хеврон, Гуш-Еціон, Хавара і Тапуах, що найчастіше зазнавали нападів терористів [11].

Серед предметів медичного забезпечення бійців АОІ, що обов'язково комплектуються до розвантажувальної системи, особливе місце посідає найпопулярніший у світі ІПП (індивідуальний перев'язувальний пакет) – ІКП (Ізраїльська компресійна пов'язка) (рис. 5).

Цей винахід 1993 р. солдата строкової служби Бернарда Бар-Натана (Бер-Нейтена) – універсальний засіб для перев'язки ран, який, по суті, є синтезом бинта, джгута-турнікета та стискаючої пов'язки. Еластичні властивості й застібка дають змогу використовувати цей ІПП на будь-яких ділянках тіла – голові, шиї, грудній клітці, паху, сідницях та кінцівках. Він і нині використовується в АОІ, спецслужбами та поліцією, а також у багатьох інших країнах світу, зокрема у США, де входить до IFAK (Individual First Aid Kit) – індивідуальної аптечки першої допомоги солдата Армії США [12].

Слід зазначити, що в екіпіруванні ізраїльського солдата значна увага приділяється засобам індивідуальної медичної допомоги та особистої гігієни. Вони містять різноманітні варіанти індивідуальних перев'язувальних пакетів, аптечок, джгутів, автономних джерел тепла, питних систем різних обсягів, фляг для води, запасних комплектів білизни тощо. Усе це передбачено для транспортування в більшості розвантажувальних систем АОІ (рис. 5).

Активна участь армії й народу в бойових діях в умовах регіону з надзвичайно спекотним і складним для існування кліматом вплинула на створення специфічних одностроїв, спорядження, екіпірування та засобів індивідуального захисту військовослужбовців. Прикметною ізраїльською особливістю є й те, що всі армійські новації й винаходи проходять серйозну перевірку боєм, тобто отримують своєрідний бойовий сертифікат та гарантію надійності для застосування в особливих умовах. Тільки в XXI ст. АОІ брала участь у таких масштабних війнах і операціях, як «Інтифада Аль-Акси» (2000 р.), Друга Ліванська війна (2006 р.), «Літні дощі» (2006 р.), «Литий свинець» (2008 – 2009 рр.), «Хмарний стовп» (2012 р.), «Непохитна скеля» (2014 р.), у ході яких пройшов тестування весь асортимент матеріальних засобів, що надходить у війська.

Особлива прискіпливість у формуванні екіпірування вояків має наслідком ще один позитивний результат: багато її складників стають універсальними (наприклад, ізраїльська розвантажувальна система «Вест»), що є багатофункціональною і набуває різноманітну модульну комплектацію залежно від штатного призначення і характеру бойових завдань. Її можна насичувати захисними кевларовими і керамічними пластинами, використовувати для транспортування поранених із поля бою, дозволяє переносити надмірний вантаж.

Рис. 5. Деякі з предметів індивідуальної медичної допомоги та особистої гігієни солдата АОІ, що можуть транспортуватися в РС:

а. Ізраїльська компресійна пов'язка (ІКП) у підготовленому до застосування стані та варіанти її використання [12]; б. Індивідуальний перев'язувальний пакет (ІПП) «ТАВ Алеф Тахбошет Ішіт»; в. 3-літрова армійська питна система «Source»; г. Польова фляга; д. Індивідуальна грілка (автономне одноразове джерело тепла) [3].

Одним із напрямів удосконалення РС в IDF паралельно з переходом на модульну систему є створення максимально легких і зручних платформних жилетів (керамонів), які завдяки використанню балістичних плит виконують не тільки розвантажувальні функції, а й служать індивідуальним захистом солдата.

Бронежилети IDF, як і РПС, поєднують у собі функції захисту й розвантаження, передбачені для різних категорій військових спеціалістів, наприклад, у тактичній платформі Т9 з підсумками, закріпленими за допомогою системи M.O.L.L.E.

Використання цієї системи, класифікація засобів бронезахисту за американськими стандартами підтверджують вплив США і НАТО на всю систему комплектування та матеріального забезпечення АОІ.

У цілому ЗІБЗ Армії оборони Ізраїлю представлені не тільки стандартними бронежилетами для зовнішнього та прихованого носіння, а й базовими модульними бронесистемами, а також різноманітними розвантажувальними системи (керамонами) з різними варіаціями підсумків для балістичних плит.

Рівень індивідуального захисту ізраїльського солдата постійно підвищується за рахунок використання нових балістичних матеріалів. У XXI ст. металеві пластини замінюються легшими і надійнішими матеріалами: кевларом, керамікою, металокерамікою і новим надвисокомолекулярним поліетиленом високої щільності (НВМПЕ).

Для ЦАХАЛ характерним є швидке реагування на зміну військово-політичної обстановки, тактики противника, що продемонструвало оперативне забезпечення військ у «гарячих точках» у січні 2016 р. пластиковими протекторами для захисту шиї і плечового пояса від ножа у відповідь на розгортання бойовиками ІД «ножової» війни.

Перевірку засобів індивідуального захисту, елементів обмундирування, спорядження й екіпірування в бойових умовах зазвичай здійснюють спецпідрозділи АОІ, які створені у всіх її структурах і бойових частинах, оскільки у сферу бойової діяльності ЦАХАЛ включена боротьба з тероризмом та участь у спецопераціях.

Предмети екіпірування АОІ мають досить тривале «військове життя» і, піддаючись незначним змінам, служать уже не одному поколінню вояків АОІ. І причина не в консерватизмі, а в тому, що всі вони, витримавши випробування часом та боєм, виявилися настільки вдалими та універсальними в умовах спекотного клімату та особливого географічного ландшафту країни, що їхній матеріал і конструкція повністю відповідають потребам бійців щодо польового екіпірування та захисного комплекту бійця.

Турбота про порятунок поранених солдатів на полі бою виявилася й у винаході найпопулярнішої у світі «Ізраїльської компресійної пов'язки» – універсального засобу для перев'язування ран, що є синтезом бинта, джгута-турнікета та стискаючої пов'язки. Поряд з іншими засобами швидкої медичної допомоги та індивідуальної гігієни вона входить до комплекту спорядження для РС.

Загалом АОІ притаманна відданість традиціям ізраїльського народу, що простежується навіть у найменуваннях техніки, озброєння та елементів екіпірування.

Постійне залучення IDF до війн та збройних конфліктів сформували її як могутню, одну з найсильніших і боєздатних армій світу. У цих умовах у центрі уваги держави завжди залишається збереження життя солдата, на що насамперед спрямовані активні унікальні розробки предметів екіпірування та засобів захисту, рятування бійців на полі бою.

Таким чином, позитивний досвід Ізраїлю в галузі розробки екіпірування, засобів індивідуального захисту під час бойових дій може бути використаний й українськими проектантами, інженерами та науковцями.

Джерела та література:

1. *Тактические разгрузочные системы израильской армии [Електронний ресурс] / Габриэль Грановский / «Арсенал» Обмундирование и индивидуальная защита / Военное обозрение / 11.08.2014 / Режим доступу: URL: http://topwar.ru/55775-takticheskie-razgruzochnye-sistemy-izrailskoy-armii.html*
2. *Израильская разгрузочная система Эфод [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: http://sputnik-gear.livejournal.com/1060.html*
3. *Снаряжение и военная форма Армии обороны Израиля [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: https://vk.com/photos-71409937*
4. *Пустынный спецназ ЦАХАЛа [Електронний ресурс] / Станислав Рудый / 02.11.2015 / Режим доступу: URL: http://war-only.com/pustynnyj-specnaz-caxala.html*
5. *Новый платформенный жилет Aglite K3 Keramon IDF Plate Carrier [Електронний ресурс] / Николай Стригунов / 09.03. 2015 / Режим доступу: URL: http://www.gearshout.net/novyiy-platformennyiy-zhilet-agilite-k3-keramon-idf-plate-carrier/*
6. *Что такое M.O.L.L.E? [Електронний ресурс] / Jurii Um / 15.09.2013 / Режим доступу: URL: http://blog.aquamir.kiev.ua/chto-takoe-m-o-l-l-e/*
7. *Классификация средств индивидуальной бронезащиты [Електронний ресурс] / Снаряжение и обмундирование / Средства защиты / Портал «Современная армия» / 10.04.2012 / Режим доступу: URL: http://www.modernarmy.ru/article/155*
8. *Обзор: бронежилеты для украинской армии [Електронний ресурс] / Ольга Маслянко / 26.06.2014 / Режим доступу: URL: http://markets.eizvestia.com/full/857-obzor-bronezhilety-dlya-ukrainskoj-armii*
9. *Бронежилеты наружного ношения [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: http://tactica.dp.ua/catalog/index.php/bronezhilety-bronezhilety-naruzhnego-nosheniya-c-1_8*
10. *Камуфляж в IDF [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: http://airsoft.ua/showthread.php?t=11562*
11. *IDF to deploy neck armor as answer to stabbing attacks. Troops in flashpoint West Bank sites to receive new protective device in the coming weeks [Електронний ресурс] / By Judan Ari Gross / 05.01.2016 / Режим доступу: URL: http://www.timesofisrael.com/idf-to-deploy-neck-armor-as-answer-to-stabbing-attacks/*
12. *Израильская компрессионная повязка (ИПП в кубе) [Електронний ресурс] / SURV – блог о выживании и не только…/ 01.10.2013 / Режим доступу: URL: http://www.surv24.ru/blogs/2013/10/01/ израильская-компрессионная-повязка/*

© *Татьяна ЮРОВА*

БРОНЕЖИЛЕТЫ И РАЗГРУЗОЧНЫЕ СИСТЕМЫ В БОЕВОЙ ЭКИПИРОВКЕ СОЛДАТА АРМИИ ОБОРОНЫ ИЗРАИЛЯ XX – XXI ст.

В Армии обороны Израиля сохранение жизни солдата на поле боя имеет приоритетное значение, что способствует созданию образцовой экипировки и снаряжения. Анализируется генезис и совершенствование составных частей боевой экипировки израильских военнослужащих, в частности бронежилетов, разгрузочных систем и их отдельных комплектующих элементов. Этот опыт может быть использован при проектировании боевого украинского обмундирования.

Ключевые слова: *разгрузочная система, бронежилет, снаряжение, защита, армия, военнослужащие, АОИ.*

© *Tetiana IUROVA*

BULLETPROOF VEST AND UNLOADING SYSTEMS IN COMBAT GEAR ISRAEL DEFENSE ARMY SOLDIER XX – XXI CENTURIES

For the Israel Defense Forces saving the life of every soldier on the battlefield is a priority what helped creating an exemplary equipment and outfit. Author analyzed the features elements of combat equipment of the Israeli military like body armor, handling systems and their individual components elements. This experience can be used in the design of combat Ukrainian uniforms.

Keywords: *unloading system, body armor, equipment, protection, army, military, IDF.*

УДК 355.1-053.18“364”-017.24+069.8

© *Тетяна ПШЕНИЧНА*

НЕЗНАЙДЕНІ, НЕВІДОМІ, НЕВРАХОВАНІ…

Аналізується ситуація, яка склалася навколо питання меморіалізації пам’яті про колишніх учасників війни, на підставі результатів пошукової діяльності науково-дослідного відділу військових втрат України та історичної пам’яті. Досліджуються запити з встановлення долі загиблих військовослужбовців та виявлення документів про їхню загибель, зокрема загиблих на полі бою під час Другої світової війни, померлих у госпіталях, однак не врахованих або забутих у пам’яті суспільства.

***Ключові слова**: історична пам’ять, лист-запит, Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

Вага перемоги у війні завжди менша від ваги людського життя, тому найвидатнішими полководцями в усі часи вважалися ті, хто переміг у битві малою кров’ю

Сучасні події на Сході України змусили суспільство країни знов опинитися в центрі боротьби за власну незалежність і поглянути у вічі війні та смерті. Українці XXI ст., як і 75 років тому, зі зброєю в руках боронять рідну землю, гинуть від куль загарбника, рахують безповоротні втрати та складають списки зниклих безвісти… У вік комп’ютерних технологій, тотальної реєстрації населення й доступу до найрізноманітнішої публічної інформації знову постали проблеми обліку воєнних утрат: встановлення особових даних загиблих військовослужбовців, гідного поховання бійців за військовими традиціями та шанобливого ставлення до родини полеглого за Батьківщину.

Болюче зіставлення з минулим і повторення жахливих подій на території України вкотре актуалізують проблему вивчення і збереження історичної пам’яті про найбільшу катастрофу людства – Другу світову, яка донині має неабиякий вплив на мешканців країни. Водночас намагання українського керівництва, особливо в останні роки, «закрити» невирішені питання Другої світової війни необхідністю врегулювання сучасних проблем призводять до

внутрішнього суспільно-політичного конфлікту, замість консолідації української нації.

Будь-яка війна, тим більше світова, завжди є трагедією для кожної країни, яка поринає в її вир, адже несе із собою людські втрати й безвихідь. На війнах завжди гинуть люди, як військові так і цивільні. Ті, хто в цьому смертоносному русі залишається живим, вимушений підраховувати кількість полеглих й оприлюднювати їхні імена, щоб віддячити кожному загиблому за можливість жити в мирний, точніше «безвоєнний», період.

Чи змогли українці «віддячити» бійцям, загиблим у Другій світовій за свою країну? Чи встановлені імена усіх тих воїнів? Чи упокоєні душі тих полеглих солдатів і офіцерів? Такі запитання стали в наш час, на жаль, риторичними і викликають у певної категорії населення сльози, в інших – байдужість.

Колишні українські військовослужбовці, які воювали у складі різних армій, стали нині заручниками сучасної воєнно-політичної ситуації в Україні, яка нагадує своєрідний зал судових засідань, де відбувається т. зв. «судилище» над ними. Вони не можуть захищати себе самі, тому що вже мертві. Їхні обвинувачі, які швидко виросли на ґрунті конфлікту між Україною та Росією, покладають на них усю відповідальність за дії керівного складу тоталітарної держави, яка і змусила воїнів воювати. Мабуть, варто згадати слова видатного письменника О. Гончара, який, пройшовши шляхами бійця і військовополоненого, добре розумів сутність війни та роль кожного з її учасників: «Величезна більшість солдатів сучасних армій знає, що війна їм не потрібна, що це злочини, з жиру затіяні їх вождями-кретинами, але все ж війна іде. Народ загнузданий, закований у пастки законів і обов'язків. Він не в змозі чинити опір своїм катам, що посилають його на братовбивство» [1, 20]. Чи мають право нащадки тих воїнів (нинішні громадяни України) засуджувати колишніх бійців?

Так звані «правозахисники» забувають, що справжніми суддями можуть бути лише ті, хто сам пройшов тим же шляхом і в тих же умовах. Показовим можна назвати відгук одного з бійців АТО (позивний «Лермонтов»), який після екскурсії по Національному музею історії України у Другій світовій війні сказав: «Тепер я їх розумію. Єдина наша з ними різниця у тім, що вони – у вітрині за склом, а ми тут».

Тема роботи присвячена захисникам України, загиблим на полі бою під час Другої світової війни, померлим у госпіталях, однак не врахованим або забутим у пам'яті суспільства. Мета роботи – аналіз ситуації, яка склалася навколо питання меморіалізації пам'яті про колишніх учасників війни, зроблений на підставі результатів пошукової діяльності науково-дослідного відділу військових втрат України та історичної пам'яті.

Друга світова війна донині має надзвичайний статус у національній пам'яті кожного народу, що брали в ній участь, особливо для українців, які воювали з нацизмом у лавах багатьох армій світу – радянській, польській, канадській, американській, англійській, а також у складі руху Опору різних держав.

Прикро, що впродовж 70 років, які відділяють сучасників від тих подій, наше суспільство, на жаль, так і не змогло здійснити якісний облік безповоротних втрат військовослужбовців-українців та з'ясувати долі бійців, які не повернулися з фронту додому. Причиною цього автор вважає масштаби втрат та відсутність державної об'єднуючої політики в Україні. Тривале небажання суспільства розбиратися в колишніх помилках та визначати їхні причини призвело до фальсифікації певних історичних фактів, викривлення суспільно-політичної думки та забуття. Однак історія нікому не пробачає недбалого ставлення до своїх уроків. «Хто не пам'ятає свого минулого – вимушений пережити його знову», – гласить народна мудрість.

Традиційні гасла минулої післявоєнної епохи, які донині лунають у багатьох країнах пострадянського простору: «Ніхто не забутий», «Це не повинно повторитися» або «Пам'ять не згасає», тепер звучать як глузування над людьми, які пройшли крізь той жах.

Кожна країна створює власний формат вивчення і збереження пам'яті про таке доленосне явище, як Друга світова. Одразу після завершення війни і нині історики різних держав приділяють особливу увагу обліку своїх загиблих воїнів, намагаючись встановити якомога точнішу цифру [2, 593 – 604]. Зрозуміло, що і через десятки років жодна з країн не оприлюднила кількість безповоротних втрат із точністю до одиниць, адже масштабність кровопролиття під час останньої світової бійні дає підстави стверджувати, що подібні задачі нездійсненні апріорі.

Складність, що межує з неможливістю встановлення точної кількості втрат українців у Другій світовій війні, змушує суспільство переставляти акценти на питаннях збереження історичної пам'яті про війну. Жодним чином не відмовляючись від продовження процесу загального підрахунку загиблих співвітчизників у тій війні, варто виокремлювати з цього «збройно-статистичного» формату безпосередньо воїна – конкретну людину з його долею. Таке завдання вимагає не тільки ретельного опрацювання наявних документів воєнного часу, а й обов'язкового виправлення елементарних недоліків й помилок, зроблених у минулі часи під час реєстрації та меморіалізації полеглих. Така робота могла б стати для української спільноти і своєрідним врегулюванням вказаних складнощів, і консолідуючим фактором.

Українське ментально неоднорідне суспільство, віками розділене територіально, між різними імперіями й культурами, не змогло, на жаль, за короткий строк незалежності – 25 років – об'єднатися і визначитися щодо своєї позиції в рамках Другої світової. Українці, які втратили під час воєнного зіткнення 1939 – 1945 рр. близько 4 млн військовослужбовців, донині протистоять один одному й шукають інформацію про загиблих [3, 553; 4, 666 – 667]. Серед мільйонів загиблих (полеглих на полі бою, померлих у госпіталях, зниклих безвісти на фронті) бійців – сотні тисяч «НЕвідомих», «НЕврахованих», «НЕзнайдених»…

Неможливість встановити долі воїнів та визначити місце їхнього поховання або загибелі – це не просто прикрість чи недбале ставлення до померлих, це

справжня трагедія для нації, адже події та учасники минулого (якого давно немає) все одно залишаються з нами. За визначенням німецького історика Й. Рюзена, минуле, яке люди намагаються тлумачити, осучаснювати, відштовхувати, обожнювати і навіть забувати – все одно не дає спокою. І так відбувається тому, що воно є частинкою нас самих [5, 308]. Підтвердженням цієї думки стають листи, що надходять до музею від дітей, онуків та правнуків колишніх воїнів.

Національний музей історії України у Другій світовій війні, завданням якого є нагадування про злочинність тієї планетарної катастрофи, а також збереження пам'яті про тих, хто віддав свої життя за мир на рідній землі, узяв на себе вкрай важке зобов'язання – за запитами від населення з різних країн знаходити інформацію про долі полеглих або зниклих безвісти військовослужбовців, з'ясовувати місце їхнього поховання або загибелі та сприяти увічненню їхніх імен.

Історія пошукової діяльності співробітників Меморіального комплексу бере свій початок з моменту створення самого музею. Отриманий досвід під час збору й дослідження документів для організації експозиції, вміння зіставляти й аналізувати знайдену інформацію допомогли виробити власну методику сучасного пошуку даних про долі загиблих воїнів.

Від 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшло майже 8 тис. запитів щодо встановлення долі загиблих у Другій світовій війні воїнів. Понад 50% листів стосуються пошуку місця останнього упокою полеглих. Дослідження питання військових утрат стали набагато результативнішими після того, як у Музеї був сформований Документальний фонд з обліку військових втрат України в Другій світовій війні на основі похоронок, переданих на вічне державне зберігання військкоматами, згідно з рішенням міністра оборони України. Нині масив джерел налічує понад 9,6 тис. архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів про загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України.

У зверненнях, відправлених із багатьох куточків світу, написаних авторами різного віку й різними стилями (офіційно-діловим, художнім чи розмовним), лунають схожі бажання й сподівання: «Дуже хочу, щоб мої діти та онуки знали про мого загиблого батька більше, ніж я…», «Звертаюся до Вас, як до останньої інстанції у розшуку мого діда…», «Мені соромно, що я досі не знаю, де могила батька. Діти мої вже дорослі, своїх мають дітей. Може, хоч вони навідалися б на могилу дідуся…», «Більш ніж півстоліття я шукаю свого батька. За весь час ми не отримали від нього жодного листа. Обзивали нас по-всякому, адже ми – діти зниклого безвісти. Ми були беззахисні, голодні й холодні. Сьогодні я нічого не прошу від нашої держави. Хочу тільки дізнатися про долю батька і де його могила» [6, 7, 8, 9]. Такі запити не тільки віддзеркалюють загальнолюдську потребу в збереженні пам'яті про попередні покоління, але й стають показником цивілізованості суспільства в контексті меморіальної пам'яті.

У сучасній Україні, як і за радянських часів, офіційна пам'ять про війну більше залежить, на жаль, від політики чергової влади, аніж від дійсних історичних фактів і подій. Це підтверджується неодноразовою різкою зміною векторів українських керманичів у своїх уподобаннях на шляху до створення «України нового формату». Так, у 1950-х – 1980-х рр. суспільство переймалося знищенням документів про боротьбу українських націоналістів із нацизмом і визнавало червоноармійців єдиними переможцями у війні, а з 2014 р. повністю змінило курс руху: тепер викреслює з історії України термін «Вітчизняна війна», забороняє все «радянське», навіть нагороди, і визнає українських націоналістів єдиними рятівниками країни! Методи політтехнологів не змінюються, а нація і далі продовжує роз'єднуватися.

Водночас такі кардинально протилежні меседжі влади зовсім не збігаються із бажаннями тієї частини українців, для яких Друга світова війна має значно більше значення, аніж просто історичний факт. «Мені дуже образливо, що я за своє життя жодного разу не сказав слово «тато». Одного разу сусідський друг сказав на свого батька – тато, а я почув це слово і спитав: «Мамо, а що таке «ТАТО»? Вона мені нічого не відповіла, лише заплакала. Коли я підріс, я зрозумів, що означає слово «тато»… Як хочеться дізнатися, де похований мій бідний батько – Василь Павлович Чучман. Допоможіть відшукати його могилу…» – благає син загиблого воїна[10].

Розуміння того, що близька людина загинула на війні заради життя своїх нащадків, не просто допомагає багатьом сучасникам справлятися із власними проблемами, а невидимо поєднує покоління. «Мені 72 роки… Прошу Вас допомогти мені роздобути хоч яку-небудь інформацію про мого брата – Івана Івановича Івченка. Наші батьки так і пішли з життя, не отримавши ніякого повідомлення про його смерть… Боюсь, що і я не встигну виконати своїх обов'язків: знайти могилу брата, привезти жменю рідної землі і покласти квіти…» – з такими словами звернувся до співробітників музею брат загиблого [11].

З огляду на те, що в рамки цієї статті не входить опис алгоритму й методів пошукової роботи науковців, обмежимося результатом їхньої діяльності за вказаним запитом. Серед післявоєнних документів Білопільського РВК Сумської області, яким був призваний на фронт розшукуваний, знайдено лист від майора Пряснова (командира 465 орб, де служив розшукуваний), у якому пояснювалося, що боєць Іван Івченко помер від хвороби в лікарні м. Самбір Львівської області [12]. Встановити, на якому саме кладовищі похований червоноармієць І. Івченко, не вдалося, проте цілком зрозуміло, що на території м. Самбір. Про це і було повідомлено заявнику. Разом із тим залишається відкритим питання – чому впродовж стількох років родичам померлого в госпіталі бійця не повідомили про його долю ті, хто зобов'язаний був це зробити ?

Цей незначний на перший погляд приклад є відображенням загального ставлення провладних структур до питань обліку втрат та збереження

історичної пам'яті про війну. Однак постає логічне запитання: чому керманичі-«переможці» не поспішали надавати повну інформацію про долі своїх військовослужбовців і не воліли віддати належне загиблим за Батьківщину? Адже у Франції, у Канаді, у Великій Британії, у США й у інших країнах пишаються участю співвітчизників у війні з нацизмом, а також власним грандіозним внеском у перемогу, а до учасників тієї баталії (зі своєї країни) ставляться з глибокою повагою! Корені такої упередженої внутрішньої політики на пострадянському просторі криються в далекому минулому…

Із самого початку війни для керманичів Радянського Союзу питання обліку втрат під час бойових дій стало «каменем спотикання», адже значна кількість загиблих, полонених та зниклих безвісти, яка несподівано «з'явилася» через кілька тижнів після початку війни між Німеччиною і СРСР, не вміщувалася в «переможні» плани керівництва Країни Рад. Можновладці, які впродовж десятиріч «виховували» населення своєї держави в рамках репресій, насильницької колективізації, індустріалізації та впевнено скеровували суспільство в майбутнє під гаслами: «Визвольний похід Червоної Армії», «Війна на чужій території та малою кров'ю», «Радянський Союз – неприступна фортеця соціалізму» тощо, опинилися перед масштабною проблемою: оголошена ідея й запроваджена ними політика виявилися хибними і трагічними для існування всієї радянської системи.

Потужний наступ і надшвидкісне просування противника углиб території СРСР, оточення величезної маси військовослужбовців Червоної армії і неможливість на першому етапі битви дати належну відсіч ворожій навалі призвели до мільйонних втрат із радянського боку. За офіційними даними, лише за перші три місяці війни під час Львівсько-Чернівецької та Київської стратегічних оборонних операцій Південно-Західний фронт безповоротно втратив 696 923 воїни (без урахування санітарних втрат!), а загалом командування Червоної армії зазначало в донесеннях – понад 2,1 млн військовослужбовців загиблими, померлими та зниклими безвісти за цей період [13, 60; 79 – 85].

Невідповідність між політичними гаслами і реальністю, яка оголилася в результаті війни, змусила військово-політичне керівництво СРСР шукати вихід із критичного стану держави й запроваджувати різні, часом антигуманні, методи у своїй діяльності. Одним із таких методів стало штучне заниження обсягу безповоротних втрат власних збройних сил і засекречення істинної кількості загиблих і померлих бійців на десятки років уперед. Тому нинішня офіційно-оприлюднена цифра втрат України не є остаточною, оскільки крапка в підрахунках ще не поставлена (питання, чи можна її поставити взагалі – суперечливе).

Однак, як зазначалося вище, найбільшою трагедією для суспільства стає не стільки проблема встановлення кількості втрат у війні, скільки невизнання сотень тисяч українців – бійців Радянської армії – справжніми захисниками та рятівниками як своєї нації, так і світової спільноти. Варто згадати, що

75 років тому англійці, які до червня 1941 р. безжально критикували керівництво Радянського Союзу, з непідробним піднесенням заявляли, що радянські люди – це не просто найкращий союзник у боротьбі з Гітлером, це справжня сила. У відповідь на закиди про злочинні дії керівництва СРСР відомий письменник Е. Ройстон Пайк зазначав:

«Радянський Союз здавався нам абсолютно незрозумілою, іншою, часто жорстокою державою. Проте дозвольте нам згадати, що ця країна тримається не тільки за Сталіна у Кремлі, але й за селянина в його скромному житлі. Згадати, що в ній знайшлося місце не тільки для місіонерів безбожного культу, а й для архієпископів, які закликали свою паству молитися за цей народ. Дозвольте нам мати на увазі не тільки офіцерів НКВС, які змушували своїх жертв робити неймовірні визнання, але й нетерплячих молодих робітників, відданих дівчат, міських трудівників, які переносять будь-які незручності заради того майбутнього, у якому скасовують бідність разом із безробіттям й усіма штучними хворобами людства. Дозвольте нам з належною покорою визнати – якщо у нас є багато чому навчити СРСР, то в них є багато, що можна подати нам. Ми – союзники!» [14, 747].

Автор статті не ставить собі за мету захищати радянську тоталітарну систему і створені владою Рад міфи, які приховували злочинні й потворні дії керманичів цієї держави проти власного народу. Проте вважає за необхідне розділяти роль і внесок у боротьбу з нацизмом представників політико-адміністративної структури та народних мас і вже відповідно до цього – відновлювати й зберігати пам'ять про громадян своєї країни, які так само, як французи, поляки, чехи та інші народи, піднялися на захист рідної землі.

Увечері 22 червня 1941 р. по британському радіо виступив Прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль з такою промовою: «Я вирішив скористатися можливістю й виступити перед Вами сьогодні ввечері, тому що ми вступили в один із критичних періодів війни. Сталася надзвичайна подія. Сьогодні о четвертій ранку Гітлер вдерся до Росії (Радянського Союзу. – Авт.). Зараз нам відомо лише те, що руські (радянські. – Авт.) люди захищають рідну землю, а їхнє керівництво звернулося до них із закликом чинити опір усіма силами.

Жахлива воєнна машина, яку ми та інший цивілізований світ так по-дурному, так байдуже й бездушно дозволяли рік за роком будувати нацистському гангстеру практично на голому місці, знаходиться у постійному русі – подрібнює і розмелює людські життя, руйнує будинки й права сотень мільйонів людей.

Я бачу радянських солдатів, які стоять на порозі своєї рідної землі й охороняють поля своїх батьків. Я бачу, як вони охороняють свої будинки, де моляться їхні матері й дружини… Я бачу, як на все це насувається жахлива вбивча нацистська машина … смертоносні, вимуштрувані й жорстокі маси німецьких солдатів, які наступають, наче полчища повзучої сарани. А за усім цим я бачу невеличку групу злодіїв, які спланували, організували й запустили проти людства цей водопад жахів.

Мета боротьби радянських людей за своє вогнище і свій будинок – це мета боротьби вільних людей, вільних народів з усіх частин земної кулі. Давайте вивчимо уроки, які нам вже надав жорстокий досвід...» [14, 662].

Чи не є цікавим той факт, що у перший день війни між Німеччиною та СРСР всесвітньовідомий керманич впливової і могутньої держави – Великої Британії, який був і залишався на той час затятим противником більшовицьких ідей, не ототожнює населення Радянського Союзу, у тому числі українців, із політичними рішеннями і діями керівництва тієї країни. Навпаки, він ставить знак рівняння між усіма народами, які стали на боротьбу з гітлерівцями, і водночас бере й на себе відповідальність за бездіяльність під час «будівництва нацистської машини смерті».

Вміння взяти особисту відповідальність за власні помилкові дії, тим більше доленосні, – риса сильних і великих людей. Однак цей вислів не стосується, на жаль, багатьох тогочасних радянських державних і військових лідерів.

Чи можна виправдати лише воєнною необхідністю введення в дію загальновідомого нині наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон та залишення ворогу зброї»? Згідно з цим наказом будь-якого воїна Червоної армії (незалежно від звання), котрий потрапив в оточення, а потім (незалежно від обставин) – у полон, вважали дезертиром та зрадником, а його сім'ю, як сім'ю ворога народу, піддавали арешту [15, 58 – 59]. Мабуть, більшість військових скажуть, що це нормальна практика воєнного часу, тому цілком виправдана. Однак з огляду на те, скільки бійців Червоної армії (сотні тисяч!) потрапило у перші місяці війни у т.зв. «котли», а вже з них у полон, стає зрозумілим, що цей наказ перекладав відповідальність з радянського військового керівництва за власні професійні помилки і прорахунки на рядовий і офіцерський склад Червоної армії.

Війн без полонених не буває. Для будь-якого воїна полон – це ганьба й скорбота. Проте необхідно чітко розмежовувати поняття полону – одна справа, коли воїн сам «руки підняв», і зовсім інша – коли бійця взяли в полон пораненим або контуженим у бою. Дехто здавався в полон добровільно, а хтось потрапляв туди через безвихідні обставини. У період війни і після її закінчення Наказ № 270 був тим документом, на підставі якого визначався правовий статус радянських військовополонених у СРСР. Дія цього наказу тривала багато років, а результат відгукується донині.

«Я, донька Семена Афанасійовича Ковбаси, хочу хоч трішечки дізнатися правду про тата, який пішов на війну в 1941р. Однополчани батька розповідали, що його слід тягнеться кудись убік Миколаєва та Одеси» [16]. Науковці з'ясували, що батько запитувачки, боєць сумнозвісної 12-ї армії Південно-Західного фронту, потрапив разом із своєю військовою частиною (374-й корпусний артилерійський полк) в оточення, а 23 вересня 1941р. – у табір для військовополонених (м. Будешти, Румунія).

Не акцентуючи уваги на описі подій, через які бійці 12-ї та 6-ї армій Південного фронту в кінці липня – на початку серпня 1941 р. опинилися в подвійному кільці оточення, а також умов, у яких перебували військовополонені, зазначимо, що 27 січня 1942 р. Семен Афанасійович помер у полоні. Донесення № 2122, згідно з яким С.А. Ковбаса разом із 152 його однополчанами офіційно визнавалися як такі, що підпали під дію пунктів 1 і 2 Наказу Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії № 270 – 41, датовано 21 лютого 1942 р. (тобто після смерті воїна). Цікаво, що у вказаному донесенні в колонці «Список членів родини» у більшості воїнів-«зрадників» стоїть прочерк або формулювання – «відомостей немає», на окремих листах під загальним списком бійців трапляється і такий запис: «Кількість членів родини, що перебуває на утриманні вищезазначеного складу – невідома». Можливо, цих даних дійсно не було, а можливо, – це було своєрідною спробою командного складу (у першу чергу нижчої й середньої ланки) уберегти безвинних людей від ганьби…

У 1947 р. співробітники районного РВК повідомили дружині Семена Ковбаси, яка почала шукати інформацію про долю чоловіка, що він потрапив у полон і був засуджений за статтею про зраду. Родина, звісно, не мала права на отримання допомоги від держави, тому що «не заслужила».

Стаття не передбачає детального аналізу причин і шляхів потрапляння в німецький полон, умов, у яких перебували військовополонені, а також порядку видачі та репатріації полонених воїнів Червоної армії. Коротко описуючи «суспільний клімат», у якому опинялися т. зв. «поверненці», автор робить акцент на антигуманному ставленні країни до цієї категорії військовослужбовців, що склалося в рамках загальної історичної пам'яті про воєнні конфлікти XX ст., яка в свою чергу відображала політику держави.

Суттєві відмінності у ставленні різних держав до своїх військовополонених простежуються у текстах тогочасних газет. 23 червня 1944 р. під заголовком «В об'єктиві фотокамери – повернення військовополонених» Нью-Йорк Таймс надрукувала фото і сповістила: «Знову вільні понад 600 репатрійованих британських військовополонених, які провели понад чотири роки за колючим дротом. Вони щасливо посміхаються з палуби шведського благодійного корабля «Гріпс-холм», який доправив їх нещодавно у британський порт. «Гріпс-холм» ішов з «охоронним посвідченням», на борту були присутні представники держави, що здійснювала контроль за дотриманням міжнародних угод про захист військовополонених (Швейцарія) та Міжнародного Комітету Червоного Хреста» [17, 66]. І зовсім інший настрій в описі «повернення» на Батьківщину радянських військовополонених: «Їхали у великому товарному вагоні. Двері зсередини завішені брезентом… Їхали з частими зупинками. Арештантів із вагонів не випускали. Для чоловіків на підлозі зробили дірку, для жінок поставили відро – «парашу»… У Брест прибули вранці. Довго сиділи збоку від вокзалу на залізничних коліях. Саме сиділи, стояти не дозволялося, конвоїри кричали – не висовуватися… пригнутися…

сиди смирно…» [18, 312 – 330]. Значну кількість із них випустили лише через багато років із «заплямованою» репутацією і навіть вибачення не попросили за те, що засудили багатьох невинних.

Тривалий час колишні бранці, які повернулися з німецького полону, стикалися з обмеженням своїх прав. На місцях до них ставилися як до зрадників й усували від участі в політичному і громадському житті країни. Під час вступу до вищих навчальних закладів на них дивилися з побоюванням і не вважали учасниками війни. Якщо в анкеті, що подавалася під час працевлаштування або вступу до ВНЗ, в обов'язковій для заповнення графі «Перебування у полоні або на окупованій ворогом території» зазначалася позитивна відповідь, то прізвище людини автоматично викреслювалося зі списку прийнятих на роботу або до ВУЗу.

Навіть після смерті Сталіна мало що змінилося в правовому статусі військовополонених. У 1955 р. на колишніх радянських військовослужбовців, засуджених за здачу в полон, пропонувалося поширити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, що співпрацювали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни» [19, 629 – 631]. Однак воїни-бранці не були удостоєні навіть такої поблажливості.

Лише в 1956 р. після розвінчання «культу Сталіна» була зроблена реальна спроба змінити ставлення до тих із них, хто не здійснив жодного злочину. Одним із перших, хто «заступився» за колишніх військовополонених, був Маршал Жуков (імовірно, Міністр оборони намагався спокутувати власну провину за підписання наказу № 270 – 41), під головуванням якого була створена спеціальна Комісія з розслідування. Через 11 років після закінчення війни, 11 квітня 1956 р., у своїй доповідній записці Жуков зазначав, що «через важкі обставини, які склалися в перший період війни, значна кількість військовослужбовців, перебуваючи в оточенні й вичерпавши усі наявні можливості до спротиву, опинилися в полоні противника. Багато з них потрапили в полон пораненими, контуженими, підбитими під час повітряних боїв або під час виконання бойових завдань розвідки в тилу ворога… Багато з них, ризикуючи життям, утікали з полону й продовжували воювати з ворогом» [20, 123].

Висновки Комісії були представлені вищому керівництву. У результаті 29 червня 1956 р. Радою Міністрів СРСР та ЦК КПРС було прийнято секретну Постанову № 898–490 «Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених та їхніх сімей», у якій була засуджена практика огульної політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги стосовно колишніх радянських військовополонених та членів їхніх сімей [21, 407 – 411]. Після цього 20 вересня 1956 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР «Про застосування Указу ПВР СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, що співпрацювали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни» до колишніх військовослужбовців Радянської армії і Флоту,

які здалися у полон ворога у період війни) [19, 631; 22, 178 – 179]. На підставі цього указу колишні військовополонені підлягали звільненню з місць позбавлення волі зі зняттям із них судимості й обмежень у правах.

З 1957 р. справи колишніх радянських військовополонених були в основному переглянуті, більшість із них – реабілітовані. Багатьом засудженим відновлювали військові звання і пенсії, повертали нагороди. Ті, хто отримав поранення і вчинили втечу з полону, були нагороджені орденами і медалями. Проте в цій постанові низці питань загальної проблеми військовополонених не була надана відповідна оцінка, а намічені заходи переважно залишилися на папері.

Саме в 1956 р. дружина С.А. Ковбаси знову звернулася до районного військкомату, з якого надійшла дещо інша (погоджена з Міністерством оборони) відповідь: «Рядовий Ковбаса С.А. зарахований зниклим безвісти у травні 1942 р.», про що зазначається у сповіщенні [23]. Такий документ уже надавав право родині отримувати бодай-якусь фінансову допомогу від держави за втрату годувальника на війні.

Однак повністю зняти з колишніх полонених та оточенців моральний тягар недовіри з боку громадськості, реабілітувати незаконно засуджених та ліквідувати усілякі обмеження у ставленні до них все ж таки не змогли. Фактично статус колишніх військовополонених залишився майже без змін аж до розвалу Радянського Союзу.

50 років після завершення Другої світової війни знадобилося для відновлення справедливості стосовно до бранців, багато з яких померли, так і не дочекавшись суспільної реабілітації. На підставі Директиви від 14 квітня 1995 р. «Про видачу посвідчень учасника Великої Вітчизняної війни колишнім радянським військовослужбовцям, безпідставно репресованим у роки Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період», складеної на виконання Указу Президента РФ від 24 січня 1995 р. № 63 «Про відновлення законних прав російських громадян – колишніх радянських військовополонених і цивільних осіб, репатрійованих у період Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період», колишні воїни-бранці прирівнювалися до учасників війни, тобто ветеранів [24]. Це була справжня реабілітація полонених.

В Україні відповідні зміни у ставленні до колишніх полонених також відбулися в 1995 р. Так, 22 грудня 1995 р. тогочасний Президент Л. Кучма підписав Закон України за № 488/95-ВР «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», згідно з яким «особи, які в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. відбували покарання в місцях позбавлення волі або перебували в засланні і реабілітовані відповідно до чинного законодавства України та колишнього СРСР», стали вважатися учасниками війни [25].

Тема військовополонених, яка тривалий час була болючою і небажаною для керівництва держави-переможниці, нині займає одне з перших місць у списку питань загальної історичної пам’яті України. Трагічним шляхом полонених

пройшли понад 2 млн військовослужбовців, із них лише на території Польщі було розстріляно, закатовано в численних нацистських таборах і поховано 883 485 солдатів і офіцерів Червоної армії [26, 319]. Серед них – Петро Семенович Колесник, якого все життя шукав його син – Степан Петрович. У 2010 р. він звернувся до науковців музею, які з'ясували, що 29 червня 1941 р. у районі м. Бобруйськ (Білорусь) Петро Семенович потрапив до німецького полону й був відправлений в м. Демблін (Польща) у концтабір Шталаг № 307, у якому значився під особистим номером – 262 499. У цьому таборі 22 вересня 1941 р. Петро Колесник помер.

Дізнавшись про долю батька, Степан Петрович написав: «Свого тата я шукав усе життя. Листів із фронту від нього не надходило, а вже після війни мама отримала похоронку, що він зник безвісти. Ці слова нічого не визначали. Мама завжди говорила, що, напевно, батько в полоні… Такі передчуття справдилися – батько загинув у німецькому концтаборі. Мені хотілося б побувати там, де він загинув, доторкнутися до його останніх миттєвостей життя» [27]. Восени 2011 р. польська сторона з повагою зустріла «вже посивілого» сина бійця, який помер «зовсім молодим», продемонструвавши розуміння необхідності збереження особистої пам'яті як невід'ємної частини загальної пам'яті.

Варто зазначити, що в порівнянні з радянськими керманичами епохи Сталіна більш злочинно чинять ті сучасні українські можновладці, які заради швидких власних досягнень та політичних амбіцій викреслюють із пам'яті події історії України і забувають про той колосальний внесок співвітчизників середини минулого століття у боротьбу з гітлеризмом. Іноді здається, що, звинувачуючи в усіх гріхах військовослужбовців Червоної армії, нинішнє керівництво намагається покласти на колишніх радянських громадян, у тому числі на загиблих за свою країну воїнів, усю відповідальність за «сучасне українське буття», забуваючи про помилки швидкозмінних управлінців держави. Лише так можна пояснити «відповідь» адміністрації Гадинківської сільської ради на черговий лист-звернення науковців музею щодо відновлення і збереження пам'яті про воїнів, загиблих на території села. Ця історія, що оприлюднюється співробітниками музею впродовж 4 років, розпочиналася із звичайного запиту про пошук.

Віце-президент Міжнародного інформаційно-аналітичного центру (FEBS) звернувся до Музею з проханням підтвердити або спростувати інформацію про поховання на території України десятьох загиблих воїнів, серед яких значилися українці, росіяни, грузини [28]. У процесі роботи зі встановлення долі Володимира Юхимовича Коляди була знайдена інформація про те, що він разом з іншими 20 бійцями загинув 5 липня 1941 р. під час катастрофи потяга. Згідно з донесенням із військової частини, у якій служили воїни, всі вони були поховані в братській могилі біля ст. Гадинківці Гусятинського району Тернопільської області. У документі також зазначалося точне місце поховання: «35 – 40 м на захід від будівлі станції і 7 – 10 м на південь від залізничної колії».

Пошуковці з'ясували, що нині на території Гусятинського району така братська могила не значиться. Більше того, серед наявних у музеї документів були знайдені записи про те, що на місці вказаної солдатської могили в повоєнний час був побудований Гадинківський буряковий пункт, а перепоховання загиблих не проводилося.

З метою відновлення справедливості стосовно тих, хто загинув під час Другої світової війни у боротьбі з нацизмом, та встановлення пам'ятного знака на місці поховання за усіма загальнолюдськими традиціями співробітники музею звернулися до керівництва адміністрацій Тернопільської області та Гусятинського району, а також до військового комісара району з проханням розглянути це питання і, по можливості, увічнити пам'ять воїнів, загиблих у липні 1941 р. на ст. Гадинківці Гусятинського району.

У відповідь голова сільської ради повідомив, що місцевий старожил дійсно підтвердив історію загибелі воїнів і навіть вказав місце їхнього поховання. Однак далі зазначалося, що «для підтвердження цього факту (поховання. – Авт.) необхідно провести відповідні заходи відповідними службами, що не входить в компетенцію Гадинківської сільради». У листі він також уточнив, що «імена вищевказаних воїнів на території сільради не увічнені, тому що в бюджеті сільради коштів на це не передбачено».

Питання увічнення прізвищ 21 бійця 1-ї бригади особливого корпусу залізничних військ Червоної армії, які загинули 5 липня 1941 р. під час катастрофи потяга, залишається відкритим…

Нинішнє заполітизоване ставлення до подій Другої світової війни, відсутність виваженої державної політики пам'яті змушує «нагадувати» українським можновладцям про загальнолюдські правила поховання загиблих. В усі часи місце спочинку людини огороджувалося ореолом недоторканності й пошани. У будь-якій релігії осквернення могил вважається тяжким злочином. Невже ті хлопці, чоловіки та сиві діди, які вимушено були втягнуті у вир війни й стали на захист своїх родин і землі в 1941р., не гідні елементарної поваги й пам'яті?

Прикладом гуманного й гідного ставлення до полеглих на війні може стати поведінка сучасного населення Литви, яке здебільшого негативно сприймало все «радянське», проте вважає принизливим воювати з померлими червоноармійцями. Литовці, так само як німці й поляки, продовжують доглядати братські й одиночні могили і своїх загиблих воїнів, і колишніх противників.

Байдуже ставлення до пам'яті, небажання помічати та усувати помилки призводять до деградації нації, а згодом – ментальної амнезії народу. Відома мудрість застерігає: «Не кидай у Минуле камінь, інакше Майбутнє закидає тебе градом таких же каменів».

Історична Пам'ять навіть через десятки років потребує відновлення істини про минулі події. Розуміння і сприяння цьому, замість показового забуття, – це характерна ознака цивілізованого демократичного суспільства. Водночас

післявоєнна вимушена боротьба нащадків із чиновниками різних рангів і країн за визнання їхнього права на власну пам'ять про війну – ознака сучасних незалежних країн пострадянського простору.

Минув рік відтоді, як донька полеглого червоноармійця Овсія Ароновича Ігольникова разом із науковцями музею почала боротьбу за право внести прізвище загиблого воїна до офіційного списку загиблих на території Білгородської області та викарбувати його ім'я на меморіальній плиті братської могили в с. Розумне [29].

Довелося надсилати звернення до різних офіційних установ Російської Федерації, починаючи з районного військкомату і завершуючи Міністерством оборони РФ. Відповіді від керівників багатьох організацій, яких назбиралося близько десяти, завершувалися шаблонними словами: «Ми вдячні Вашому батьку за вклад, внесений ним у визволення Білгородської землі, але занести його ім'я в списки захоронених… не можемо». Серце старенької розривалося від такої «подяки», але вона продовжувала шукати тих, хто зрозуміє її і допоможе.

В останньому своєму зверненні на ім'я секретаря Служби безпеки Білгородської області вона наголосила: «Упевнена, що Ви знаєте неписаний закон: «З померлими не воюють, тому що це ганебно!». Споконвіку пам'ять про загиблих воїнів зберігалася як у родинах, так і на місцях загибелі або захоронення бійців. Це не просто повага до померлих, це – Обличчя тих, хто залишився жити».

Майже через місяць після останнього листа донька полеглого воїна зі сльозами на очах читала відповідь від військовиків сусідньої держави: «…начальнику відділу військового комісаріату Білгородської області по Білгородському району надано доручення внести ім'я Вашого батька у списки захоронених на території Білгородської області та клопотати перед органами місцевого самоврядування про увічнення пам'яті червоноармійця Ігольникова Овсія Ароновича на меморіальній плиті братської могили с. Розумне Білгородської області за рахунок бюджетних коштів». За кілька днів надійшов лист від військкома Білгородського РВК із повідомленням про те, що особові дані О.А. Ігольникова вже передано до адміністрації с. Розумне з метою внесення їх до списків військовослужбовців, похованих на вказаній території.

Тепер уже немає значення, які саме слова зворушили душі суворих військовиків і хто саме поставив «останню крапку» в розв'язанні цієї проблеми. Головне – результат. Ця історія є яскравим підтвердженням Перемоги Пам'яті над Забуттям!

Сучасна політична ситуація на пострадянському просторі, зокрема в Україні, змушує визначатися щодо цих подій кожного громадянина – нащадків тих, хто сім десятиліть тому був втягнутий у боротьбу за свою країну й родину. Негативне й навіть вороже ставлення до керманичів нинішньої Росії жодним чином не може впливати на знецінення ролі радянських воїнів (українців,

білорусів, росіян та усіх інших національностей) у перемозі над нацизмом і фашизмом. Ці слова підтверджуються думками багатьох запитувачів, які надсилають свої листи до музею. Так, онука загиблого червоноармійця Федора Міхейовича Новикова зазначила: «Не знаю, чи будуть шукати наші правнуки, а тим більше праправнуки тих, хто захистив майбутній світ, але ми зобов'язані пам'ятати тих, хто врятував нас. Війна – це завжди страшно і жахливо...» [30].

Сучасна світова спільнота звикла констатувати, що Пам'ять – це зв'язок минулого й майбутнього. Загальновідомий вислів англійського письменника та журналіста Джорджа Орвелла: «Той, хто контролює минуле – контролює майбутнє; той, хто контролює сьогодення – контролює минуле», на жаль, в українському суспільстві використовується не стільки з метою зміцнення держави, скільки для протиставлення та піднесення чи звеличування однієї групи громадян над іншою, наприклад: червоноармійців і упівців, україномовних і російськомовних, учасників Другої світової та Великої Вітчизняної війн тощо.

Людина – єдина істота на планеті, якій притаманне осмислене ставлення до минулого. Культура історичної пам'яті, як система розуміння й усвідомлення колишньої реальності, вимагає від сучасників навчитися не порушувати тонку грань між «можливим» і «неможливим» в аспекті дій у просторі минулого. Викреслення з пам'яті (або історії) України мільйонів людей, зокрема колишніх воїнів Червоної армії, призведе до повільного розколу нації, натомість повернення із забуття їхніх доль з означенням як позитивних, так і негативних аспектів допоможе суспільству виявити власні помилки в минулому, засвоїти необхідні уроки історії й об'єднатися для збереження Миру.

Джерела та література:

1. *Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943 – 1967). – К.: Веселка, 2002.– 455 с.*
2. *Арнтц Г. Людские потери во Второй мировой войне // Итоги Второй мировой войны. Сборник статей.– М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 640 с.*
3. *Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.*
4. *Втрати людські України в Другій світовій війні // Енциклопедія історія України: у 10 т. – Київ, 2003.– Т. 1.*
5. *Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 324 с.*
6. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 88/2014 р.*
7. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 31/2014 р.*
8. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 50/2014 р.*
9. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 209/2013 р.*
10. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 168/2014 р.*
11. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 284/2012 р.*
12. *НМІУДСВ. – ТФ-5445/31. – Білопільський РВК Сумська обл. – Спр. № 24. – Л. 160.*

13. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.*
14. *Вторая мировая война. Кровавый песок: иллюстрированная история / Под ред. сэра Джона Хаммертона.– М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 777 с.*
15. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941г. – 1942г. – Т. 13 (2 – 2).– М.: Терра, 1997. – 446 с.*
16. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 285/2016 р.*
17. *Вторая мировая война.Вторжение: иллюстрированная история / Под ред. сэра Джона Хаммертона.– М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2009.– 800 с.*
18. *Копелев Л. Хранить вечно. В 2 кн. Кн. 1: Части 1 – 4 / Харьковская правозащитная группа. – Харьков: Права людини, 2011. – 372 с.*
19. *Сборник Законов СССР в двух томах. Том 2.– М.: Изд. «Известия советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – 896 с.*
20. *Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. – Кировоград: М: Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.*
21. *Смыслов О.С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях. – М.: Вече, 2014. – 448 с.*
22. *Документы свидетельствуют / Военно-исторический архив. – Вып. 8 (80). – М., 2006. – 192 с.*
23. *Сповіщення про загибель. – Фонди НМІУДСВ. – Долинсько-Новгородківський РВК. – Справа № 2. – Л. 36 – 37.*
24. *Директива о реабилитации пленных/ Електронний ресурс: http://www.kremnik.ru/node/422508*
25. *Закон України / Електронний ресурс: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/488/95-вр*
26. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание // Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 382 с.*
27. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 823/2010 р.*
28. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 112-121/2013 р.*
29. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 65/2015 р.*
30. *НМІУДСВ. – НДВ. – Лист-запит № 867/2013 р.*

© Татьяна ПШЕНИЧНАЯ

НЕНАЙДЕННЫЕ, НЕИЗВЕСТНЫЕ, НЕУЧТЕННЫЕ...

Анализируется ситуация, сложившаяся вокруг вопроса мемориализации памяти о бывших участниках войны, на основании результатов поисковой деятельности научно-исследовательского отдела военных потерь Украины и исторической памяти. Исследуются запросы по установлению судеб погибших военнослужащих и выявления документов об их гибели, в частности погибших на поле боя во время Второй мировой войны, умерших в госпиталях, однако не учтенных или забытых в памяти общества.

Ключевые слова: *историческая память, письмо-запрос, Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.*

© Tetiana PSHENYCHNA

NOT FOUND, NOT KNOWN, NOT INCLUDED...

Analyzed the situation that has developed around the issue commemoration of the memory of former war veterans, made on the basis of a search of the research department of military casualties Ukraine and historical memory. Learned requests to establish the fate of the dead soldiers and identification documents of their deaths, including those killed on the battlefield during Second World War, died in hospitals, but was discounted or forgotten in the memory of society.

Keywords: *historical memory, a letter of request, Second World War, The National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.*

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ

УДК 069:316.77+069.5(477)

© *Віра ФОМІНА*

ЗАЛ ПАМ'ЯТІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ФОРМА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розкривається комунікаційний потенціал Національного музею історії України у Другій світовій війні, зокрема його експозиції, на прикладі Залу Пам'яті музею. Аналізуються основні завдання, проблеми та лейтмотив Залу Пам'яті. Описуються різноманітні презентаційні проекти, які реалізуються на основі експозиції Залу Пам'яті в Національному музеї.

Ключові слова: *комунікація, музей, експозиція, Зал Пам'яті, Національний музей історії України у Другій світовій війні.*

У сучасному світі ключовим поняттям музейної діяльності вважається комунікація, яка сприяє формуванню музею XXI ст.

Більшість провідних музеологів переконані, що музейний простір – відкритий для масового користувача банк даних, а не дидактичний кабінет; нині музейна комунікація – це багаторівневе перетинання різноманітних інформаційних потоків інтерпретацій, що взаємодіють між собою та активно спонукають адресатів до відповідної реакції.

Теорія комунікації – наука не нова. Один із вітчизняних її розробників Г.Г. Почепцов зазначає, що «людство весь час тримало руку на пульсі цієї науки, називаючи її різними іменами. В античні часи це була риторика, у середні віки, коли головною комунікацією стає церковна, – це гомілетика й герменевтика, за тоталітарних часів – пропаганда, і лише сьогодні ми вийшли на нейтральну з погляду контексту свого функціонування – теорію комунікації» [1].

Наразі музей (не в інституціональному, а в феноменологічному сенсі) – це суспільний феномен, що є своєрідним інструментальним засобом, за допомогою якого люди можуть реалізувати функції своєї свідомості. Погляд на музей у такому контексті дозволяє розглядати його як соціальне явище, в основі якого лежать механізми функціонування і розвитку соціуму на рівні процесів, що відбуваються в свідомості його конкретних членів.

Отже, соціальний феномен музею, його комунікаційний потенціал дає можливість заповнювати недосконалість генетичної пам'яті, обмеженість вербальної комунікації та інших ментальних можливостей людини [2].

Метою цієї роботи є розкриття комунікаційного потенціалу музею, зокрема його експозиції, на прикладі Залу Пам'яті Національного музею. Експозиція, як відомо, є одним із найрезультативніших каналів музейної комунікації, а Зал Пам'яті обраний для розгляду тому, що він:

-по-перше, завершальний, підсумковий експозиційний зал;

-по-друге, побудований як суцільний образно-реліквійний комплекс;

-по-третє, демонструє сучасні тенденції гуманізації музейного процесу.

Експозиція Залу Пам'яті створювалася до 50-річчя Перемоги. Пам'ять про війну, «український вимір» Перемоги, погляд на війну й Перемогу через десятиріччя – такі теми стали основною концептуальною канвою залу.

Експозицію побудовано на протиставленнях, щоб віддзеркалити головну особливість післявоєнної вітчизняної історії і доль людей воєнного покоління – протиборство в найрізноманітніших формах тоталітаризму і демократії, консерватизму і прогресу, честі і безчестя, правди і кривди.

Лейтмотивом Залу Пам'яті стали слова «У вічній пам'яті народу не закінчилася війна», адже війну не можна вважати завершеною доти, доки не поховано останнього загиблого і доки не сталося об'єднання народу навколо національної ідеї. Головне завдання авторів полягало в тому, щоб через образні комплекси, створені автентичними музейними предметами, увести відвідувача у світ історичних та естетичних категорій, переконливо довести, що Україна має власну пам'ять про війну, власний рахунок у ній і здійснила власний внесок у Перемогу. Реалізації цих завдань підпорядковано експозицію Залу Пам'яті та здійснено на її основі різноманітні комунікаційні заходи.

Своєрідною віссю залу є 27-метровий «поминальний стіл», що символічно поділяє його на два епохальні пласти – війну і сьогодення. Стіл – це основна площина, на якій розміщено документи та інші музейні предмети. По один край столу представлено речі фронтового побуту: фляги, кварти, казанки тощо, по другий – традиційні «гранчаки», поміж ними, вздовж усього столу – сповіщення про загибель, довідки про поранення, деякі інші документальні джерела. Ліворуч у Залі – так звана Стіна Пам'яті – узагальнений колективний портрет народу-переможця. Понад 6 тис. фотографій воєнного часу – без підписів та анотацій – образ воєнного покоління. Деякі фото взято в рамки, як це традиційно робиться в українських домівках, чимало рамок – порожні. Це – символ безіменних учасників війни, невідомих, непідрахованих загиблих, зниклих безвісти.

Серед осіб, чиї фото вміщені на Стіні Пам'яті, – відомі воєначальники, герої, кавалери найвищих нагород, а також знані лише рідними і близькими рядові трудівники війни. Тут – представники різних родів військ, партизани, підпільники, вояки УПА – чоловіки, жінки, підлітки. Цей експозиційний розділ має широкий пізнавально-інформативний потенціал. Його комунікативні

можливості дозволяють акцентувати «український фактор» війни не лише величезною кількістю українців, що брали в ній участь під різними прапорами і гаслами, а й сфокусувати увагу на українцях, які посідали високі пости в радянських Збройних силах. Комунікаційний потенціал Стіни Пам'яті забезпечує і «зворотний зв'язок». Стіна Пам'яті не є назавжди застиглим розділом експозиції, адже відвідувачі після знайомства з музеєм часто повертаються до нього і висловлюють прохання розмістити на Стіні фото їхніх близьких. За двадцять років, що минули після відкриття залу, він поповнився майже тисячею фотографій учасників війни. Отже, на практиці реалізується теза про такий аспект комунікаційного підходу, коли відвідувач стає повноправним суб'єктом процесу музейної комунікації та активним співавтором експозиції.

Стіна Пам'яті і «поминальний стіл» є універсальними музейними площами, де за допомогою експозитів розкриваються та інтерпретуються різноманітні проблеми, пов'язані з Другою світовою війною. Комунікативність експозиції перш за все пов'язана з інформативністю, з її пізнавальним потенціалом. Фотодокументи Стіни Пам'яті дають своєрідний зріз покоління війни.

Сповіщення про загибель, «похоронки», допомагають уявити масштаби втрат, географію загибелі воїнів-українців, а також зрозуміти ставлення держави до загиблих. Це особливо відчувається, коли читаєш графу про місце поховання: «…похований на південному узліссі, що за 40 км на північ від села Загоряни Чауського району Могильовської області», «…похований за 50 км на південь від села Скосирі. Литва», «…похований за 100 м на захід від села Скрибшичи. Польща». Зауважимо, що йдеться про наступальні бої 1944 р., а що казати про загиблих під час відступу?

Отже, ці матеріали містять інформацію про загиблих, поранених, зниклих безвісти, яка емоційно впливає на відвідувачів.

Характерно, що саме багатоплановість експозиції, її науково-освітній характер відповідно до теорії сучасного комунікаційного підходу в музеології створює такі реалії, за яких задум експозиціонерів по-різному може бути сприйнятий відвідувачем. Кожен побачить «своє», «власне». Відтак комунікація на рівні міжособистісного спілкування, де один із суб'єктів є відвідувач, а другий – людина іншої епохи, віддаленої від сьогодення, виводить сприйняття музейної експозиції на інший емоційний рівень, дає можливість не лише отримати інформацію або навіть «зануритися» в епоху, але й активно співпереживати, допомагає відвідувачу уявити себе на місці героя експозиції, відчути історичний час зсередини. Знання історії, розуміння реалій часу – важливий складник формування історичної свідомості суспільства та національної ідеї, а також самоідентифікації кожної особистості. Музей надає таку можливість, адже в ньому людина зустрічається з артефактами. Зал Пам'яті в цьому сенсі є дуже показовим. Уже зазначалося, що його автентичні експозити мають глибокий та багатоплановий інформаційний потенціал. Фотодокументи, вміщені на Стіні Пам'яті, дозволяють створити узагальнений образ воєнного

покоління, показати його долю, а також розкрити бойові шляхи та особисті біографії багатьох конкретних воїнів-переможців. Численні сповіщення про загибель свідчать про масштабні втрати України її синів і дочок, а також окреслюють географію цих утрат. Праворуч від входу до залу на тлі фотографій повоєнних зустрічей ветеранів – інструменти духового оркестру. Побудова експозиції примушує відвідувача відчути незвичайну трагічність та епічність доль переможців.

За повоєнний відтинок часу покоління фронтовиків повною мірою відчуло на собі всі історичні повороти епохи: смерть Сталіна, «відлигу», застій, перебудову, розпад СРСР, становлення нових держав. Наразі ветерани, які дожили до сьогодення, з розпачем і болем спостерігають, як колишні «братські народи» ведуть не лише інформаційну, а й справжню війну, розпалюють ненависть один до одного. Усе це «читається між рядків» експозиції, все це вона містить у собі. Тому саме комунікаційний підхід у побудові експозиції дозволяє розкрити її пізнавальний та емоційний потенціал.

Окрім проблем ветеранських доль, у залі показано долі українського жіноцтва – вдів, матерів, що втратили дітей, наречених, які залишилися неодруженими. Не менш трагічною є також доля повоєнних сиріт та безбатченків, яким присвячено наступні розділи експозиції. Останній розкриває одну з найбільш трагічних сторінок війни – проблему втрат, зокрема втрат України. Адже й нині, через 70 років після війни, суспільство не знає всієї правди про неї, не знає точної цифри загиблих, зниклих безвісти, скалічених фізично й морально. Гірко усвідомлювати, що, незважаючи на зусилля сучасних дослідників, вичерпної інформації отримати вже не вдасться.

Акцентним образом цього розділу є виготовлений із військового плащ-намету, наповнений іржавими солдатськими касками символічний журавель. Тягар минулої війни, ставлення влади до загиблих у ній, проблеми, породжені війною та не розв’язані до сьогодення, ніби не дають йому змоги відірватися від землі та зайняти своє місце в журавлиному ключі над поминальним столом. Цей ключ, створений з автентичних плащ-наметів воєнного часу та вдовиних хусток, містить як змістовно-інформативний пласт, так і образно-емоційний.

Частина матеріалів залу присвячена проблемам повернення імен загиблих та зниклих безвісти, встановлення кількості військових втрат, зокрема втрат України.

І хоча Зал Пам’яті створений 20 років тому, він не втратив своєї змістовності та актуальності. Це обумовлено головним чином успішною комунікативною реалізацією та перманентними доповненнями експозиції. Наразі лише в 2015 р. повністю оновлено розділ «Повоєнне дитинство».

Отже, експозиція Залу Пам’яті, як і музей загалом, реалізує кілька соціальних функцій, насамперед функції соціальної пам’яті та соціальної комунікації.

Комунікаційний підхід належить до магістральних напрямів музеологічної думки та є важливим евристичним засобом оновлення музейної теорії та

практики. Одним із перших музеологів, який використовував термін «музейна комунікація», вважається канадський учений Д. Камерон. Він визначив як основу концептуального підходу до проблем комунікаційної специфіки музею розгляд процесу музейної комунікації як інтерпретаційного процесу.

Музейну експозицію слід розуміти як повідомлення. Ця комунікація, за твердженням ще одного відомого музеолога Ф. Вайдахера, не може відбуватися самовільно, а має ґрунтуватися на фондах зібрання [3]. А музейні зібрання дають набагато більше можливостей, ніж проста інформація або освіта, вони, як уже зазначалося, виконують функцію «соціальної пам'яті». Завдання музейного фонду – не розповідати про уже відоме, а запропонувати нові знання, погляди та розуміння. Тому музейна експозиція не може бути лише простою демонстрацією об'єктів як таких. Вона передає науково точно автентизовані свідчення [3].

З цього погляду Зал Пам'яті є дуже показовим, адже його експозити та експозитарні комплекси торкаються багатьох тем і проблем Другої світової війни. Багато з них уже називалися у цій роботі, проте є ще так звані «приховані» теми і проблеми.

Це – ставлення держави до фронтовиків, інвалідів, до тих, хто перебував на окупованій території або не йшов «у ногу» із затвердженою політикою, до колишніх полонених, засланців тощо.

Одним із суттєвих факторів результативної комунікації музею з відвідувачем є наявність точних, зрозумілих текстів, що легко сприймаються. У Залі Пам'яті текстів мінімум, деякі з них несуть не пояснювальний, а узагальнюючий зміст. Так, тема українського жіноцтва акцентується рядками вірша Ліни Костенко «Проводи»:

Великий день…Великдень Перемоги…
Все ж наче вчора. А літа минають…
На проводи, в степу біля дороги,
Своїх солдатів вдови поминають [4].

Ще більшої емоційності сприйняттю відвідувачами форми і змісту Залу Пам'яті надають аудіотексти. Як відомо, інтерактивність, різноманітні технічні засоби впроваджуються в усіх аспектах музейної практики, зокрема в експозиційному втіленні та презентації. Проте в цьому питанні слід зберігати почуття міри. Технічні засоби мають бути лише допоміжними. Як зазначав із цього приводу відомий чеський музеолог Ян Долак, «техніка може допомогти нам краще пізнати або пояснити історію, але вона не в змозі її збагатити. Я не хотів би дожити до того часу, коли трагічні події часів Другої світової війни будуть представлені як своєрідний історичний пікнік» [5].

Отже, комунікаційним потенціалом володіє як безпосередньо сама музейна експозиція, так і всі види презентації. На основі експозиції Залу Пам'яті в Національному музеї здійснюються різноманітні презентаційні проекти.

Це, перш за все, – екскурсія. І якщо експозиція є результативним каналом музейної комунікації, то екскурсія – її ідеальною формою, типом. Вона поєднує

вербальний і візуальний комунікативні канали та повністю відповідає схемі: адресант – повідомлення – адресат, де адресант і адресат – екскурсовод та відвідувач.

Екскурсія в Залі Пам'яті може бути як оглядовою, так і тематичною. Завдяки своєму багаторівневому змісту й образно-реліквійному втіленню, Зал є яскравим та виразним закінченням будь-якої екскурсійної теми, а також може бути задіяним в окремих тематичних розповідях – як традиційних так і новаторських. Аналіз екскурсійної діяльності з точки зору теорії комунікації виявляє деякі важливі позиції, що мають бути врахованими при розробці структурних екскурсій. Музейно-освітні програми, що реалізуються зокрема й у Залі Пам'яті, передають не лише інформацію, яка може стати уроком-екскурсією, а й створює картину минулого, що сприяє вихованню патріотизму, формуванню національної ідеї.

Диференційовані музейні заходи, зустрічі із сьогоднішніми захисниками України, театралізовані екскурсії, що вважаються в музеології «відтермінованою комунікацією», інтерактивна екскурсія, побудована на питаннях і відповідях, результатом якої є «зворотна» комунікація, родинні екскурсії, здійснені в рамках гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну», – усе це сприяє реалізації виховної та освітньої функцій музею.

Говорячи про музейну комунікацію в цілому, слід зауважити про її різноманітні напрями, зокрема дослідження з музейної педагогіки, андрагогіки, соціологічні дослідження, аналіз психологічних особливостей сприйняття експозиції. Усі ці напрями музейної комунікації можуть бути реалізовані в експозиції Залу Пам'яті та в проведенні на його основі освітньо-виховних заходів.

Наразі одним із пріоритетних напрямків реалізації надзавдань Залу Пам'яті є акцентування «українського фактора» Другої світової війни. Це закладено як у сутності експозиції, так і в її оформленні – візуальному та звуковому.

Сучасні тенденції гуманізації музейного процесу, цивілізаційні критерії пов'язують комунікаційний підхід із сучасним розумінням «персонального спадку», згідно з яким кожна людина має власне уявлення про свій спадок. Так, відомий музеолог Морис Давис стверджує, що дуже важливо розрізняти два типи спадку: офіційний та персональний. Історичним музеям пропонується відходити від офіційного трактування спадку і будувати багатші версії спадку разом із відвідувачами.

Роль музею як інтерпретатора в цьому випадку буде полягати в презентації широкому загалу особистого досвіду, знань і поглядів індивідуумів [6].

Отже, можна підсумувати, що в Залі Пам'яті Національного музею сприйняття історичних фактів та узагальнень відбувається як на пізнавальному, так і на інтуїтивно-емоційному рівнях. А здійснюється це завдяки синтезу інформаційного та експресивного потенціалу музейних предметів-оригіналів, уведених до художньої канви експозиційного рішення. Сьогодні основним засобом трансляції людського досвіду, інтелектуальних досягнень і моральних

настанов, сконцентрованих у музеї, значна частина музеологів вважає художньо-образну експозицію. Співробітники Національного музею вже два десятиліття плідно працюють у цьому напрямі. Ними навіть обґрунтовано дефініцію: образно-реліквійний підхід до створення експозиції, адже з метою образного втілення задуму, теми та підтеми використовуються виключно автентичні, реліквійні музейні предмети. Побудовані таким чином образні комплекси, композиції та експозиції загалом вимагають від відвідувача самостійно, творчо сприймати образний простір, вкладаючи адекватний задум в особистий зміст.

На сьогоднішній день у музеології актуальні два полярні визначення музейної експозиції: з одного боку, музейна експозиція – це упредметнена наукова концепція, з другого – це художній твір, що має музейну специфіку.

Знайдення «золотої середини» – це знайдення формули сучасної музейної експозиції, запорука повного розкриття її комунікаційного потенціалу.

Нині Національний музей історії України у Другій світовій війні стоїть на порозі повної реекспозиції, викликаної вимогами часу, вимогами переоцінки цінностей, вимогами звернення до власної самоідентифікації. Переоцінити виховний та комунікаційний потенціал музею в цьому випадку неможливо, адже він здатний формувати образ минулого і генерувати уявлення про майбутнє. А Зал Пам'яті може розглядатися як зразок, дослідний майданчик, методика побудови якого може бути з певними застереженнями екстрапольована на експозицію оновленого музею. Адже мета музеїв історії – зберегти минуле для сучасності та майбутнього. Зберегти як приклад, як урок, як досвід. Невипадково у Книзі відгуків про Зал Пам'яті один із відвідувачів ще двадцять років тому написав: «Зворушливо все до болю. Земний уклін тим, хто минуле через сучасність у майбутнє несе» [7].

Джерела та література:

1. *Почепцов Г.Г. Теорія комунікації: Навчальний посібник – 2-е вид., доп. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – С. 6.*
2. *Никишин Н.А. Коммуникационный потенциал музея в современном мире. // Музейная коммуникация. Материалы научно-практической конференции, состоявшейся в г. Самара 24 – 28 сентября М, 2002.– С. 45, 49.*
3. *Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник. – Львів, 2005. – С. 199.*
4. *Там само.*
5. *Костенко Л.В. Над берегами вічної ріки. – К: 1977. – С. 29.*
6. *Долак Ян. Музейная экспозиция – музейная коммуникация / Вопросы музеологии. 2010. – № 1. – С. 114.*
7. *Каулен М.Е. Проблема личности в исторической экспозиции // Современная историография и проблемы содержания исторических экспозиций музеев. – М., 2002. – С. 223.*
8. *Музей війни народної. Збірник наукових статей. К. – 1989. – С. 30.*

© Вера ФОМИНА

ЗАЛ ПАМЯТИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ КАК УНИВЕРСАЛЬНАЯ ФОРМА МУЗЕЙНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Раскрывается коммуникационный потенциал Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, в частности его экспозиции, на примере Зала Памяти музея. Анализируются основные задачи, проблемы и лейтмотив Зала Памяти. Описываются различные презентационные проекты, которые осуществляются на основе экспозиции Зала Памяти в Национальном музее.

Ключевые слова: *коммуникация, музей, экспозиция, Зал Памяти, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.*

© Vira FOMINA

HALL OF MEMORY OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE IN SECOND WORLD WAR AS UNIVERSAL FORM OF MUSEUM COMMUNICATION

Expands the communication potential of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, including its exposure, the example of the Hall of Remembrance of the Museum. Analyzes the main tasks, opened problems and leitmotif of the Hall of Remembrance. Presentation described various projects implemented on the basis of exposure of the Hall of Remembrance at the National Museum.

Keywords: *communication, museum, exhibition, Hall of Remembrance, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.*

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАПОВІДНИКІВ

УДК 94(477)

© *Тетяна ФЕДОРОВА*

ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ДЕРЖАВНИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ В УКРАЇНІ (1918 – 2013)

У дослідженні аналізуються та комплексно вивчаються процеси формування нормативно-правової бази з питань охорони культурної спадщини впродовж 1918 – 2013 рр. в Україні. Виявлено і систематизовано організаційно-розпорядчі документи, які були покладені в основу становлення правової системи в діяльності національних та державних історико-культурних заповідників. Розглянуто проблематику законодавчого поля та окреслено його основні напрями.

Ключові слова: *історико-культурні заповідники, нормативні документи, правова основа, культурна спадщина України.*

Охорона культурної спадщини забезпечується різними засобами, серед яких важливе місце належить правовій охороні. У сучасних умовах її слід розуміти як систему здійснюваних на основі норм міжнародного права і національного законодавства України заходів, спрямованих на збереження, реєстрацію і використання пам'яток історії та культури для нинішнього й майбутнього поколінь.

Відповідно до Конституції України чинні міжнародні договори, затверджені Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Приведення останнього у відповідність із міжнародно-правовими стандартами, згідно із зобов'язаннями України, є невідкладним завданням, у тому числі у сфері культури [1]. На цей час усунення перешкоди на шляху ефективного втілення культурної політики в питаннях недостатньої інформаційної та правової обізнаності гравців культурного поля є досить актуальним.

Метою дослідження є комплексне вивчення процесів формування нормативно-правової бази, яка поклала початок утворення і розвитку історико-культурних заповідників, а також сучасних документів, що регулюють їхню діяльність.

Відповідно до поставленої мети визначено завдання: виявити і систематизувати організаційно-розпорядчі документи, які було покладено в основу становлення системи охорони культурної спадщини в Україні.

Ґрунтовний аналіз наукового доробку означеної тематики показує, що увага дослідників музейно-заповідної справи та охорони культурної спадщини в Україні зосереджувалася переважно на окремих аспектах пам'яткоохоронної та музейної діяльності, узагальненні досвіду їхнього функціонування, реалізації окремих соціальних функцій музейних закладів.

Як зазначав В.І. Акуленко, в Україні комплексна систематизація міжнародно-правових норм у сфері охорони, захисту й реституції культурних цінностей, історія яких нараховує майже два століття, не здійснювалася [2].

У працях Ю.А. Омельченка, С.М. Чайковського, Ю.О. Бичкова, Д.А. Равиковича, Ю.М.Жукова, С.З. Заремби, В.І. Акуленка, О.О. Нестулі, Т.В. Курило досліджуються проблеми державного регулювання пам'яткоохоронної сфери та відродження музейної справи у післяреволюційний період, а також розглядаються проблеми становлення й розвитку законодавства у сфері охорони культурної спадщини, питання правових проблем охорони пам'яток історії та культури [3, 288 – 311; 4, 46 – 48; 5; 6, 191 – 208; 7; 8; 9; 10, 381 – 392; 11, 108 – 110].

Разом із тим у XX ст. в Україні було покладено початок не лише дослідженню пам'яток історії і культури, але й пам'яткоохоронній та заповідній справам. Розглянемо основні законодавчі та підзаконні акти, що стосуються їхнього формування.

Одним із перших радянських документів був декрет «Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції» від 14 квітня 1918 р. 19 вересня того ж року Раднарком прийняв декрет про заборону вивезення за кордон художніх цінностей, 5 жовтня – про реєстрацію, взяття на облік та охорону пам'яток мистецтва та старовини, 5 грудня – про охорону наукових цінностей [12].

Першим нормативним актом про охорону пам'яток історії і культури був декрет РНК України, відповідно до якого усі будівлі і приміщення мистецько-історичного значення на території республіки були передані під охорону держави [13]. З цього часу почалося формування правової основи заповідної справи.

У 1922 р. прийнято Кодекс законів про народну освіту УРСР, у якому окремим розділом було регламентовано порядок взяття на облік, вивчення і використання пам'яток для освіти та виховання громадян [14].

Рішенням Ради Міністрів УНР від 10 червня 1918 р. могилу Т.Г. Шевченка у м. Каневі визнано національною власністю, чим було закладено правову основу в питанні її збереження та охорони. Із 1925 р. Тарасову Гору оголошено першим в Україні державним заповідником, що започаткувало утворення заповідної справи [15].

16 червня 1926 р. РНК УСРР затвердила «Положення про пам'ятки культури й природи», яке стало важливим етапом у становленні й розвитку законодавства Радянської України про охорону і використання історико-культурних цінностей. У цьому правовому акті широко відображені ідеї декретів ВЦВК і реформ РНК від 8 березня 1923 р. «Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старовини» і від 7 січня 1924 р. «Про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини і природи» [16, 159]. Частково ці документи мали і негативне значення. Так, досить поширеною була практика руйнування та знищення культових споруд та пам'яток матеріальної культури. Крім того, резолюцією ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 р. «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду» вказувалося, що «…релігійні організації, що за перших часів революції протистояли нам як давня монархічна антирадянська сила, за останніх часів, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до Радянської влади». Таким чином пам'ятки історико-культурної спадщини потрапили до центру політичної боротьби та стали важливим елементом суспільного життя [17].

«Всі пам'ятники культури, що знаходяться на території Союзу РСР і мають наукове, історичне або художнє значення, є недоторканним всенародним надбанням і знаходяться під охороною держави», – говорилося вже в повоєнному Положенні про охорону пам'ятників, затвердженому постановою Ради Міністрів СРСР у 1948 р. [18]. На її виконання Радою Міністрів УРСР видано Постанову «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР», згідно з якою було затверджено положення про їх охорону, яке складалося з шести розділів, що регламентували порядок охорони, використання, ремонту й реставрації пам'яток архітектури, мистецтва, археології, історії та музейного майна [19, 91]. Тоді ж утворилася добровільна науково-творча громадська організація трудящих – Товариство сприяння охороні та збереженню культурної спадщини, використанню пам'ятників минулого в патріотичному вихованні радянського народу. Отже, можемо констатувати, що в Україні було закріплено правову базу в системі охорони пам'яток.

На початку 50-х рр. XX ст. прийнято цілу низку законодавчих актів щодо упорядкування музейної мережі, поліпшення діяльності музейних закладів, охорони культурної спадщини [20; 21; 22, 18]. Суттєва увага приділялася спорудженню нових пам'ятників та збереженню музейних цінностей [23, 102; 24].

У середині 1950-х рр. відбувався розвиток концептуальних засад збереження історико-культурної спадщини. Уперше пам'ятками оголошувалися ансамблі та комплекси, до яких належали міста та населені пункти, що зберегли історичне планування або значку кількість історико-культурних будівель і споруд [25, 18].

У цей же час Радянський Союз активно включається в роботу міжнародних організацій, що знаходяться під егідою ЮНЕСКО. Радянські учені беруть участь

у Гаазькій конференції 1954 р. щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту і підписують Венеціанську конвенцію, яка визначає міжнародні положення у справі охорони та реставрації пам'яток архітектури. Створюється Радянський комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS). Комітет активно бере участь у роботі ICOMOSу [26].

У 1965 р. організовано республіканське Добровільне товариство охорони пам'ятників історії і культури УРСР, а в 1967 р. – затверджено його статут [27, 117; 28, 65].

Таким чином участь країни у міжнародних заходах та підписання низки документів щодо охорони культурної спадщини, активізація досліджень провідних науковців та краєзнавців створили передумови для закріплення на законодавчому рівні системи охорони та збереження пам'яток історії культури.

29 жовтня 1976 р. було прийнято Закон СРСР «Про охорону та використання пам'яток історії і культури». Цим документом визначалися пріоритетні напрями розвитку галузі культури у сфері пам'яткоохоронної справи. Особлива увага приділялася порядку виявлення, використання, збереження, реставрації, консервації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини. Закон передбачав обов'язковий державний облік пам'яток та заходи щодо попередження їхнього пошкодження [29, 21].

У 1979 р. Радою Міністрів СРСР було видано постанову щодо попередження незаконного вивезення культурних цінностей за межі СРСР [30]. Наступного року наказом Міністерства культури СРСР затверджено Інструкцію «Про порядок обліку та збереження пам'яток історії і культури». Згідно з нею установи, підприємства та організації, у власності або використанні яких знаходяться пам'ятки історії та культури, несуть відповідальність за їхнє збереження та зобов'язані дотримуватися правил охорони, використання, обліку та реставрації пам'яток. Реставрація та консервація пам'яток історії та культури може здійснюватися лише з відома державних органів охорони пам'яток під їхнім наглядом за рахунок засобів користувачів пам'яток і лише в окремих випадках за рахунок засобів державних органів охорони пам'яток [31].

Завдяки прийнятим нормативно-правовим актам значна частина археологічних комплексів, палацово-паркових ансамблів, пам'яток історії і культури та монументального мистецтва України була збережена й відновлена.

У кінці 80-х–на початку 90-х рр. XX ст. важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини відігравали громадські організації, які об'єднували навколо себе тисячі краєзнавців-любителів, що глибоко цікавилися пам'ятками історії і культури, щиро вболівали за справу їхньої охорони та збереження. Активно працювали у цій царині УТОПІК, пам'яткоохоронна комісія Спілки архітекторів України, Спілка письменників України, організації ДТСААФ, «неформальні» організації, самодіяльні об'єднання. Саме вони розробляли рекомендації з охорони, використання та увічнення пам'яток, перспективи реставраційної справи, привертали увагу громадськості до проблем

збереження культурної спадщини, фінансували ремонт та реставрацію об'єктів історико-культурного призначення [32, 113 – 122].

Як свідчать наведені документи, у радянські часи охороні пам'яток історії і культури на державному рівні надавалося досить велике значення. Однак це питання розглядалося, як правило, однобоко: увага була спрямована на пам'ятки радянського періоду або на ті, що виховували молодь у дусі радянської моралі. Як відомо, ще в період сталінського режиму, у повоєнні роки, у період застою козацьку тематику було вилучено з дослідження як наукову проблему, майже зникла вона із планів наукових видань, їй не відводили своїх сторінок газети та журнали. Не досліджувалися також пам'ятки історії та культури, що розташовані на кладовищах, які в різні часи і з різних причин були знищені.

У часи перебудови провідні фахівці та науковці намагалися привернути увагу як держави, так і громадськості до проблеми дослідження, охорони та збереження, у першу чергу пам'яток археології, особливо козацької доби, сакральної архітектури, історії українського народу. «Як не прикро, але ми повинні визнати, що не знаємо своєї історико-культурної спадщини. Десятиріччями ніхто не досліджував пам'яток (особливо історії). Багато з них за роки радянської влади було по-варварському зруйновано. Ще гірші справи з виявленням, обліком і особливо дослідженням пам'яток народної традиційної культури. У нас зовсім відсутні дослідження та облік пам'яток народної дерев'яної архітектури. На наших очах уже загинули та й гинуть ще й досі пам'ятки народного зодчества… Якщо справа буде так розвиватись і надалі, то через два – три роки нічого буде ні досліджувати, ні охороняти», – зазначав у той час академік Академії наук УРСР П.Т. Тронько [33, 17 – 18].

Зі здобуттям Україною незалежності головним правовим гарантом збереження пам'яток став Основний закон держави – Конституція України. У статті 54 Конституції вказано: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [34, 23].

Ціла низка нормативно-правових актів із питань заповідної та пам'яткоохоронної справи була прийнята органами законодавчої та виконавчої влади України на поч. XXI ст., що сприяло об'єднанню найбільш значущих пам'яток в історико-культурні заповідники.

Важливим правовим кроком у сфері заповідної справи стало прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини». Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [35].

Уже за рік після прийняття Закону постановою Кабінету Міністрів України було зроблено наступний крок із захисту об'єктів культурної спадщини –

затверджено Порядок визначення категорії пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Цією постановою закріплено розмежування пам'яток та закріплено їхню охорону за різними державними органами.

За великої кількості виявлених об'єктів культурної спадщини, що не були поставлені на облік, виникла необхідність їхньої державної реєстрації відповідно до сучасних вимог. У 2002 р. було затверджено Програму паспортизації пам'яток історії й культури України, затверджено форми облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини, порядок укладання охоронних договорів [36; 37; 38].

Варто зазначити, що Програма паспортизації передбачала електронний облік пам'яток і державне фінансування. Проте ні матеріально-технічного, ні фінансового підкріплення означений документ не отримав. Як наслідок, національні та державні історико-культурні заповідники, музейні заклади, відділи охорони пам'яток історії і культури були змушені оновити існуючі паперові паспорти на пам'ятки старими засобами.

У 2004 р. законом України було затверджено Загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 рр., яка також не отримала належного фінансування [39].

У цей час В.І. Акуленко зазначив, що в Україні комплексна систематизація міжнародно-правових норм у сфері охорони, захисту й реституції культурних цінностей, історія яких нараховує майже два століття, не здійснювалася [40].

Усі національні та державні історико-культурні заповідники України, яких налічувалося в XX ст. понад 60, керувалися нормативно-правовими актами, що стосувалися музейної справи та об'єктів культурної спадщини. У 2003 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Типове положення про державний історико-культурний заповідник, відповідно до якого визначено його основні завдання [41]. І лише в 2013 р. було затверджено Типове положення про адміністрацію історико-культурного заповідника [42]. Відповідно до цього інновацією в діяльності кожного заповідника стало юридичне право з утворювання дорадчих органів, до складу яких входять його наукові працівники, провідні спеціалісти інших наукових та творчих установ і організацій, представники громадськості.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можемо зробити певні висновки щодо правового забезпечення заповідної справи. Необхідно відзначтити, що за великої кількості законодавчих і підзаконних актів та нормативно-правових документів у сфері охорони культурної спадщини, музейної та заповідної справи маємо певні прогалини у цій сфері. Законодавче поле у галузі культурної спадщини в Україні, порівняно з іншими європейськими державами, досить широке і строкате – специфіковане за окремими галузями. У ньому поєднуються елементи державного монополізму і виняткового права держави на регулювання розвитку культурної спадщини з паростками демократичного права суспільства

на її формування та механізмами ринкових відносин. Окремі галузі права залишаються поза межами законодавчого регулювання. Не прийняті досі або довгий час не поновлюються окремі галузеві закони: закон про неприбуткові організації в галузі культури, про громадські форми контролю, про охорону об'єктів культурно-історичного значення. Не дано законодавчого визначення поняттю «культурний продукт» в умовах ринкової економіки, а отже, не врегульовано належним чином діяльність у галузі культурних індустрій, не розроблено чітких положень і стимулів до заохочення культурного спонсорства, про соціальний захист краєзнавців, археологів, архітекторів. Важливі положення законодавства про охорону культурної спадщини не екстраполюються на основні закони в інших сферах (податкової політики, бюджетно-фінансової політики, адміністративної політики), не знаходять там розвитку і закріплення. Іншими словами, інтереси сфери охорони культурної спадщини просто нехтуються в податковому, фінансово-бюджетному та адміністративному законодавстві. Водночас регулярне порушення авторських прав в Україні і досі залишається проблемою, пов'язаною з невідповідністю окремих положень українського законодавства про культуру європейським нормам і стандартам, коли вже навіть ухвалені положення не дотримуються за браком чітких механізмів контролю і відповідальності [43].

Джерела і література:

1. *Акуленко Віктор. Систематизація міжнародних документів у складчину / Акуленко В. // Юридичний журнал. – 2003. – № 5. [Електронний ресурс]: Режим доступу до журн.: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=289*
2. *Там само.*
3. *Омельченко Ю. А. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) / Ю. А. Омельченко // Культурологічні студії. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 288 – 311.*
4. *Чайковський С.М. Паспортизація пам'ятників республіки / Чайковський С.М. // Пам'ятники України. – 1977. – № 2. – С.46 – 48.*
5. *Бычков Ю.А. В государственном масштабе / Бычков Ю.А. – Москва, 1980. – 112 с.*
6. *Равикович Д. А. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917–1967) / Равикович Д.А. // История СССР. – 1967. – № 7. –С. 191 – 208.*
7. *Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры (1917–1920) / Жуков Ю.Н. – Москва, 1989. – 98 с.*
8. *Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / С. З. Заремба. – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Аратта, 2002. – 204 с.*
9. *Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні.1917-1990 / Акуленко В.І. – Київ: Вища школа, 1991. – 274 с.*
10. *Нестуля О.О. Становлення державних органів охорони пам'яток історії та культури в Радянській Україні (1918–1919 рр.) / Нестуля О.О. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К.; Донецьк, 2001. – С. 381–392.*
11. *Курило Т. Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України в сучасний період / Курило Т. // Право України. – 2001. – № 3. – С. 108–110.*

12. *Курило Т.В. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правові дослідження: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т.В.Курило. – Київ, 2003. – 20 с.*
13. *Архів управління культури Черкаської облдержадміністрації (далі – АУК ЧОДА). – Ф.-02, спр. 01. Декрет РНК України від 01.01.19 «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти».*
14. *Курило Т.В. // Там само.*
15. *АУК ЧОДА Ф.-02, спр. 14. Постанова РНК УРСР від 20.08.25 «Про оголошення могили Т.Г. Шевченка державним заповідником».*
16. *Законодавство про пам'ятки історії та культури: Збірник нормативних актів / ред. О. Н. Якименко. – Київ: Політвидав, 1970. – С.159.*
17. *Курило Т.В. // Там само.*
18. *Постанова Ради Міністрів СРСР від 14.10.48 № 3898 «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури» [Електронний ресурс]: Становлення і розвиток законодавства про культурну спадщину в Україні: історико-правове дослідження. – Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/122723-6.html*
19. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 30.12.48 № 3076 «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ, 1948. – № 23–24. – С. 91.*
20. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 01. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.02.1950 № 383 «Про заходи по впорядкуванню мережі і профілів державних музеїв УРСР і поліпшення їх діяльності».*
21. *Там само. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 15.10.1951 № 3055 «Про заходи щодо поліпшення роботи музеїв Української РСР».*
22. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 17.04.1950 № 982 «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, реєстрації та утримання археологічних і історичних пам'ятників на території Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ, 1950. – № 8. – С. 18.*
23. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 30.12.1952 № 4252 «Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної і масової політичної та побутової скульптури в Українській РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ, 1952. – № 23–24, С. 102.*
24. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 01. Постанова Ради Міністрів УРСР від 16.02.1953 № 366 «Про серйозні недоліки у збереженні музейних цінностей в державних музеях Української РСР».*
25. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 17 квітня 1950 № 982 «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, реєстрації та утримання археологічних і історичних пам'ятників на території Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ, 1950. – № 8. – С. 18.*
26. *Асеев Ю.С. Памятники архитектуры, их охрана и реставрация / Асеев Ю.С. // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. Том 1. Киев. Киевская область. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/pamyatniki_ua1/pamyatniki_ua1_002.html).*
27. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.08.65 № 828 // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ, 1965. – № 8. – С.117.*
28. *Постанова Ради Міністрів УРСР від 12.06.67 № 378 «Про затвердження Статуту Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Київ, 1967. – № 6. – С. 65.*

29. *Закон СРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури», прийнятий Верховною Радою СРСР 29 жовтня 1976 року // Пам'ятники України. – 1977. – № 1. – С. 21.*
30. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 01. Постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо попередження незаконного вивезення культурних цінностей за межі СРСР» від 29.10.79 № 1009.*
31. *Там само. Наказ Міністерства культури СРСР від 19.11.80 № 693 «Про затвердження інструкції «Про порядок обліку та збереження пам'яток історії і культури».*
32. *Данилюк Ю.З. Громадські форми збереження історико-культурної спадщини та шляхи її вдосконалення на сучасному етапі / Данилюк Ю.З. // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. – Київ,1991. – С. 113 – 122.*
33. *Тронько П.Т. Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи / Тронько П.Т. // Завдання історичного краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури: темат. зб. наук. пр. – К., 1991. – С.17–18.*
34. *Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Київ, 1997. – С.23.*
35. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 10. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III.*
36. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 01. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 № 1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003 – 2010 роки».*
37. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 02. Наказ Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури від 13.05.2004 № 295/104 «Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини».*
38. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 01. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2001 № 1768 «Про затвердження Порядку укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини». – п. 5-11.*
39. *Там само. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» від 20.04.2004 № 1692-IV.*
40. *Акуленко Віктор. Систематизація міжнародних документів у складчину / В. Акуленко. Юридичний журнал. – 2003. – № 5. – [Електронний ресурс]: Режим доступу до журн.: http://www.justinian.com.ua/author.php?id=153*
41. *АУК ЧОДА.Ф.-02, спр. 01. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2003 № 1149 «Про затвердження Типового положення про державний історико-культурний заповідник».*
42. *Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 № 452 «Про затвердження Типового положення про адміністрацію історико-культурного заповідника» [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://document.ua/pro-zatverdzhennja-tipovogo-polozhennja-pro-administraciyu-i-doc147422.html*
43. *Огляд законодавства в галузі культури Аналітичний звіт / Міністерство культури і мистецтв України // Ключові проблеми та перспективи розвитку культури в Україні. – Київ, 2008. – С.13.*

© Татьяна ФЕДОРОВА

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ЗАПОВЕДНИКОВ В УКРАИНЕ (1918 – 2013)

В исследовании анализируются и комплексно изучаются процессы формирования нормативно-правовой базы в вопросах охраны культурного наследия в течение 1918 – 2013 гг. в Украине. Выявлены и систематизированы документы, которые положили начало становления правовой системы в деятельности национальных и государственных историко-культурных заповедников. Рассмотрена проблематика законодательного поля и обозначены его основные направления.

Ключевые слова: *историко-культурные заповедники, нормативные документы, правовая основа, памятники, культурное наследие Украины.*

© Tatyana FEDOROVA

THE LEGAL BASIS OF THE NATIONAL AND STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE IN UKRAINE (1918 – 2013)

The study analyzed and studied the complex processes of formation of legal framework for the protection of cultural heritage in the period from 1918 to 2013 in Ukraine. Discovered and systematized organizational and administrative documents, which became the basis for the formation of the legal system of national and state historical and cultural reserve. Consider issues legislative framework in the field of cultural heritage in Ukraine and outlined its main directions.

Cultural heritage protection is ensured by various means, including the important place belongs to legal protection. In modern terms it is to be understood as a system implemented on the basis of international law and national legislation of Ukraine measures to preserve, registration and use of monuments of history and culture for present and future generations.

According to the Constitution of Ukraine, international treaties approved by the Verkhovna Rada of Ukraine, are part of national law. Bringing the latest in line with international legal standards, in accordance with the obligations of Ukraine, is an urgent task, including in the field of culture. Currently eliminate obstacles to the effective implementation of cultural policies in terms of lack of information and legal awareness of cultural players is quite relevant fields.

The study is a comprehensive study of the formation of the legal framework, which initiated the formation and development of the historical and cultural reserves, and the current documents regulating their activities.

According to the target defined objectives: to identify and codify organizational and administrative documents, which formed the basis of a system of cultural heritage in Ukraine.

Extensive analysis of scientific achievements of the subject shows that the attention of researchers museum-reserve management and protection of cultural heritage in Ukraine focused mainly on certain aspects of Heritage and museum activities, summarizing the experience of their operation, implementation of some social functions of museum institutions.

As noted by V.I. Akulenko in Ukraine comprehensive systematization of international law in the field of protection and restitution of cultural property whose history has for almost two centuries, was not implemented.

However, in the works of Y.A. Omelchenko S.M. Tchaikovsky, Y.A. Bychkova, D.A. Ravykovycha, Yu.M. Zhukova, S.Z. Zaremba, V.I. Akulenko, O.O.Nestuli, T.V. Kurilo the problems of state regulation in the field of Heritage and Museology revival in the post-revolutionary period, the problems of formation and development of legal regulation in the sphere of cultural heritage, the legal problems of historical and cultural monuments.

In summary, we can draw some conclusions about the legal provision of reserve management. It should be noted that the large number of laws and regulations and regulatory documents in the field of cultural heritage, museum and reserve management, we have some gaps in this area.

Legal framework in the field of cultural heritage in Ukraine compared to other European countries is quite wide and colorful - specified for individual sectors. It combines elements of public monopolies and exclusive rights for state regulation of cultural heritage shoots democratic rights in society and its formation mechanisms of a market economy. Some areas of law are outside legislative regulation. Not yet taken a long time or not renewed some of industry laws: the law on nonprofit organizations in the field of culture, social forms of control, protection of objects of cultural and historical significance. Not given a legal definition of "cultural product" in a market economy, and therefore not properly regulated activities in the field of cultural industries are not developed clear policies and incentives to promote cultural sponsorship of social protection ethnographers, archaeologists, architects.

Important provisions of the law on the protection of cultural heritage not extrapolated to the basic laws in other areas (tax policy, fiscal policy, administrative policy), there are no development and consolidation. In other words, the interests of cultural heritage protection simply ignored in tax, fiscal and administrative law.

However, regular copyright in Ukraine still remains a problem associated with the incompatibility of certain provisions of Ukrainian legislation on culture with European norms and standards, even when it adopted the provisions are not respected in the absence of clear mechanisms for monitoring and accountability.

Keywords: *historical and cultural reserves, regulations, legal framework, monuments, cultural heritage Ukraine.*

НАШІ АВТОРИ

Білай Юрій Вікторович *– аспірант І курсу денної форми навчання кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету (м. Бердянськ)*

Білоус Олександр Павлович *– завідувач науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Васильєва Ірина Петрівна *– заслужений працівник культури України, завідувач науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світові війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Гамарник Наталія Анатоліївна *– старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Гедз Віталій Анатолійович *– кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Лисенко Андрій Андрійович *– кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)*

Пшенична Тетяна Олександрівна *– старший науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Скрипниченко Юрій Федорович *– учитель історії; магістр «Управління навчальним закладом»; здобувач кафедри «Історія України» Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (м. Харків)*

Федорова Тетяна Миколаївна *– здобувач Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, магістр державної служби, член Національної спілки кінематографістів України та Національної спілки журналістів України (м. Черкаси)*

Фоміна Віра Петрівна *– заслужений працівник культури України, завідувач науково-методичного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Юрова Тетяна Миколаївна *– кандидат мистецтвознавства, молодший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

Яхнівський Володимир Петрович *– старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,
І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),
В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (12) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2016. – 124 с.